

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНИХ НАУК ТА СОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
Кафедра психології і педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітньо-кваліфікаційний рівень - бакалавр

на тему: «ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ АГРЕСИВНОСТІ
І КОНФЛІКТНОСТІ У ШКОЛЯРІВ-ПІДЛІТКІВ»

Виконала: студентка 4-го року навчання,
напряму підготовки
053 Психологія

Дячек Дар'я Павлівна
Науковий керівник: Гірник А.М.
кандидат філософських наук, професор

Р е ц е н з е н т

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою

Секретар ДЕК

« »

2021 р.

Київ-2021

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ГЕНДЕРНОГО ВПЛИВУ НА ОСОБИСТІСНУ АГРЕСИВНІСТЬ ТА КОНФЛІКТНОСТЬ У ШКОЛЯРІВ-ПІДЛІТКІВ

1.1. Психологія агресивної та конфліктної поведінки людини: зміст та особливості

1.2. Гендерна специфіка агресивності і конфліктності у школярів-підлітків

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНОЇ АГРЕСИВНОСТІ ТА КОНФЛІКТНОСТІ У ШКОЛЯРІВ-ПІДЛІТКІВ

2.1. Опис вибірки та методик дослідження

2.2. Аналіз результатів дослідження

РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА РЕКОМЕНДАЦІЙ ПО ЗНИЖЕННЮ КОНФЛІКТНОСТІ Й АГРЕСИВНОСТІ У ШКОЛЯРІВ-ПІДЛІТКІВ ВРАХОВУЮЧИ ГЕНДЕРНІ ЧИННИКИ

3.1. Розробка програми тренінгу зі зниження конфліктності й агресивності у школярів-підлітків, що враховує гендерні чинники

3.2. Рекомендації щодо зниження конфліктності й агресивності у школярів-підлітків

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Сучасне життя сповнене значної кількості прикладів прояву агресивності, як серед хлопців-підлітків, так і серед дівчат-підлітків. При цьому, традиційно агресивність вивчається майже без урахування статевих складників, тоді, як численні психологічні дослідження доводять важливість розгляду саме цього аспекту досліджуваної тематики. Актуальність піднятого нами питання пов'язана з тим, що по-перше, гендерні особливості особистісної агресивності і конфліктності підлітків здійснюють суттєвий вплив на їхню поведінку та соціальний статус, а по-друге – тим, що підняте нами питання не зважаючи на значну кількість у робіт у його межах, потребує додаткового уточнення.

Варто розуміти, також, що підлітковий вік у силу значної фізіологічної, поведінкової перебудови організму обумовлює одні із найбільш значимих змін з у межах згаданих проявів. Суб'єктивно, підліток відчуває себе дорослим, проте, об'єктивно, дитина цього віку має лише зовнішні ознаки дорослості, і не може в повній мірі прийняти на себе відповідальність за власне життя у соціально-економічному аспекті. Таким чином, вивчення специфіки агресивної і конфліктної поведінки допоможе не тільки у профілактиці та попередженні агресії, але також і в більш повному розумінні чинників виникнення і вирішення конфліктів у підлітковому середовищі. Проблема конфлікту є найактуальнішою для сьогодення, і її вирішення вимагає не тільки певних знань, а й бажання самих учасників навчитися безконфліктно вирішувати означені питання.

Конфлікти є неминучим супутником будь-якої міжособистісної взаємодії. Стратегії поведінки в конфліктах залежать від безлічі причин, і в чималому ступені від особливостей учасників конфлікту й мети їх взаємодії. Дослідження теоретичних аспектів взаємозв'язку конфліктності з успішністю й соціальним вираженням поведінки підлітка, перш за все, дозволяє встановити зміст проблеми конфліктності на різних етапах онтогенезу, а також те, що висока конфліктність істотно впливає на успішність школярів. Це обумовлено тим, що висока тривожність і конфліктність у

невстигаючих школярів дезорганізує їх когнітивну діяльність, що призводить до імпульсивного непродуманого прийняття рішень, і, відповідно, не сприяє успішній адаптації до ситуації навчальної діяльності.

У межах вивчення змістовних показників роботи варто відмітити праці:

- спрямовані на вивчення загальних складових конфліктності та агресивності (Андрєєв В.І., Анцупов А.Я., Берковиц Л., Выготский Л.С., Ворожейкин І.Е., Гірник А.М., Грішина Н.В., Гудкова Е.В., Захаров Д.К., Кайл Р.В., Кібанов О.Я., Коць М., Крайг Г., Леонов М.І., Міронова Н., Немо Р.С., Пірен М.І., тощо);

- які розглядають особистісні передумови агресивності і конфліктності у школярів-підлітків (Апішева А.Ш., Бандура А., Гараєва Е.Р. Журавлев Д., Іванова В.В., Іутинская О.С. Калініна Е.А., Кісіль З.Р., Копейко Я.Ю., Корчагіна Ю.І., Котлова Л.О., Кудака М.А., Мізерна О.О., Мінахметова А.З., Павелків В.Р., Разова О.Е., та інші автори).

Мета дипломного дослідження: теоретично проаналізувати та емпірично дослідити гендерні особливості особистісної агресивності і конфліктності підлітків.

Об'єкт дипломного дослідження: особистісна агресивність і конфліктність.

Предмет дипломного дослідження: гендерні особливості особистісної агресивності і конфліктності у дівчат-підлітків і хлопців.

Для реалізації мети кваліфікаційного дослідження нами поставлено наступні завдання:

1. Проаналізувати теоретичні особливості гендерних складових особистісної агресивності і конфліктності підлітків;
2. Емпірично дослідити гендерні особливості особистісної агресивності і конфліктності підлітків.
3. Розробити рекомендації по зниженню конфліктності й агресивності у школярів-підлітків з врахуванням гендерних чинників;
4. Розробити програму тренінгу зниження конфліктності й агресивності у школярів-підлітків .

Гіпотезою дослідження є припущення про те, що у хлопців будуть вищими показники агресивності та конфліктності, ніж у дівчат.

У процесі написання роботи нами використовувались **наступні методики та методи:**

- теоретичні: аналіз, синтез, порівняльний аналіз;
- практичні: тест К. Томаса на дослідження конфліктів; методика «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. П. Ільїна; Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки; методика «маскуліність-фемінність» С. Бем; анкета для визначення конфліктних ситуацій у підлітків.
- опрацювання даних: кількісний та якісний аналіз (порівняльний та кореляційний аналіз).

Наукова новизна роботи полягає в уточненні гендерних складових виникнення особистісної агресивності і конфліктності підлітків. Також, розроблено систему дослідницьких заходів у межах піднятої тематики.

Практична значущість з одного боку виражається у можливості застосування розробленої нами системи дослідницьких заходів з метою оптимізації взаємодії підлітків й попередження виникнення конфліктності та агресивності і їх середовищі. Була запропонована програма тренінгу, спрямованого на зниження рівня агресивності та конфліктності підлітків. Також, є можливість використання даного дослідження для подальшого написання робіт вищого рівня.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ГЕНДЕРНОГО ВПЛИВУ НА ОСОБИСТІСНУ АГРЕСИВНІСТЬ ТА КОНФЛІКТНОСТЬ У ШКОЛЯРІВ-ПІДЛІТКІВ

1.1. Психологія агресивної та конфліктної поведінки людини: зміст та особливості

Аналіз праць таких авторів, як Гараєва Е.Р., Котлова Л.О., Леонов М.І., Мінахметова А.З., Чала О.А. та інших, показав, що поняття конфлікту й конфліктності практично не розділяються, оскільки, конфліктність найбільш яскраво проявляється саме у ситуації конфлікту [35, с. 399-402; 26, с. 146-148; 24, с. 11-56; 19, с. 95-99]. Але, з нашої точки зору ці поняття необхідно чітко розмежовувати, адже, конфлікт в цілому можна охарактеризувати, як зіткнення протилежно спрямованих, несумісних один з одним тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, міжособистісних відносинах індивідів або групи людей, пов'язаних з гострими емоційними переживаннями [5, с. 12-128; 20, с. 68-70]. У першому можуть брати участь і неконфліктні люди. Що ж стосується конфліктності, як риси особистості, то вона супроводжує людину завжди. Така людина здатна зробити будь-яку ситуацію конфліктною. Означена риса розглядається, як стан готовності особистості до конфліктів, ступінь залучення до розвитку конфлікту; частота і якість конфліктних взаємодій; несвідома або частково усвідомлювана установка особистості на конфлікт, тощо.

Агресія – це первинний загально людський потенціал активності, рівень цілеспрямованості і доцільності душевної діяльності, який є у арсеналі особистості для вирішення завдань адаптації, підтримки і розвитку своєї Я-ідентичності [24, с. 32-74; 26, с. 146-148].

У найбільш загальному вигляді агресивність розуміється, як стійка риса особистості, що виражається в готовності до агресивної поведінки. Агресія ж – індивідуальна чи колективна поведінка або дія, спрямована на нанесення фізичної або психологічної шкоди або навіть на знищення іншої людини або групи.

Якщо ж агресивні дії періодично повторюються, то в цьому випадку слід

говорити про агресивну поведінку [29, с. 14-167; 33, с. 55-138].

У психологічній структурі агресивності можна виділити такі компоненти, як: пізнавальний, емоційний, а також вольовий.

Формування агресивності ґрунтується на певній організації перцептивних і розумових процесів. Так, агресивна людина специфічним чином сприймає і інтерпретує зовнішню дійсність [35, с. 399-402; 40]. Широке коло ситуацій, в тому числі нейтральних за своїм смисловим змістом, є для такої людини спонукальними до агресії. Компонентом агресивності є і емоція гніву, яка у ряді випадків служить безпосередньою причиною агресивної поведінки. Вольові процеси виступають регуляторами агресивності у поведінці [4, с. 23-107].

За ступенем усвідомленість. А. Фішбах розділяє агресію на три основних види: випадкова - цей вид характеризується вираженою імпульсивністю, низьким ступенем усвідомленість і ненавмисністю; інструментальна – така агресія спрямована на досягнення поставленої мети і є, по суті, основним засобом її досягнення; ворожа – спрямована безпосередньо на нанесення шкоди жертві.

Класифікація ж за спрямованістю на об'єкт вираження має наступний вигляд [5, с. 4-126]:

- пряма агресія характеризується спрямованістю її проявів безпосередньо на об'єкт, який викликає негативні емоції і переживання;
- не пряма агресія – це вид агресії спрямований на об'єкти, які безпосередньо не викликають негативні переживання, проте є зручними (слабшими, емоційно незахищеними, а, відтак, зручними жертвами) для прояву агресії.

Високий рівень агресивності, як характерологічної риси, здатний перетворити людину у досить конфліктного члена соціуму, нездатного нормально і адекватно взаємодіяти з іншими людьми. Як правило, це породжує часті конфлікти, а також значне зниження адаптивних можливостей людини [11, с. 185-192].

Беручи за основу психологічні критерії впливу агресії на процес особистісного розвитку, можна виділити наступні її види:

- агресія, спрямована на зняття або зведення до мінімуму негативних, травмуючих переживань, пов'язаних з виконанням певної діяльності; на розвиток

відчуття безпеки, гомеостазу (адаптивна);

- агресія, що проявляється в умінні мобілізувати свої ресурси у відстоюванні життєвих позицій, поглядів, прагненні зберігати цілісність, автономність, сприяє самоствердженню, самовираженню особистості і забезпечує можливість розвитку особистості в динамічно мінливих умовах життя; (Конструктивна, спрямована на досягнення);

- агресія, що перешкоджає особистісному розвитку, руйнує можливості конструктивного вибудовування відносин людини до себе, навколишнього світу, праці, що проявляється в схильності до конфронтації, знецінення інших людей, руйнування контактів і міжособистісних відносин, прагненні до силового вирішення проблем, прихильності до деструктивних ідеологій, для збереження самості, акцентуйованого нарцисизму (егоїстично-прагматична).

На жаль, саме поняття агресії має занадто негативне сприйняття і використання прикметників, які дають якісну характеристику агресивній поведінці – «конструктивна», «позитивна» не може змінити цей факт.

Адаптивна агресія є типовою для людини реакцією, породжуваною небезпекою втрати життя, свободи, гідності представляє собою відповідь на загрозу вітальним інтересам людини, цілісності самості; є свого роду боротьбою за виживання; може бути спровокована різними аверсивними обставинами: біль, спека, тіснота, шум та ін. В даному контексті агресія виступає як система регуляторних механізмів, які спрямовані на усунення або зведення до мінімуму негативних, травмуючих переживань, пов'язаних з внутрішніми або зовнішніми конфліктами. З позиції еволюційного підходу такі агресивні дії, як правило, обумовлені несвідомими механізмами. У фізіологічному і поведінковому відношенні вони характеризуються автономним збудженням ЦНС, дратівливістю, реакціями страху, стихійними атаками на об'єкт фрустрації і оборонною позицією перед лицем загрози.

Таким чином, адаптивна агресія, будучи природною реакцією на задоволення несвідомих імпульсів, мотивованих, як правило, внутрішнім емоційним станом людини і виконує адаптивну роль в процесі особистісного розвитку. У чому ж полягає адаптивна роль захисної агресії? Згідно з Е. Фромом в природі людини закладені

унікальні екзистенційні потреби, які базуються на конфлікті, дихотомії між прагненням до безпеки і прагненням людини до свободи (свобода розуміється як суб'єктивне переживання свободи життєвого вибору). В основі такого конфлікту лежить базальна тривога, яка розглядається як інтенсивне і всеохоплююче відчуття відсутності безпеки. Особистість прагне до зняття виниклої напруги, придбання відчуття безпеки, тобто прагне встановити гомеостаз, адаптуватися [32]. За А. Н. Леонтьєвим особистість являє собою такого роду утворення, яке не може бути виведено з пристосувального апарату поведінки. Дивно було б заперечувати наявність у людини широкого класу поведінкових актів адаптивної природи. Самим раннім в онтогенетичному розвитку і самим примітивним пристосувальним актом є агресія. Конструктивний компонент такого роду активності є одним з творчих чинників професійної діяльності, необхідний не тільки для виживання на ринку праці, а й розвитку професійної кар'єри [17].

Під конструктивною, спрямованою на досягнення агресією, розуміємо той загальний потенціал активності, що є в розпорядженні особистості для досягнення значущої неагресивної мети - «рухатися в напрямку мети без зволікання, без страху і сумніву» [31]; для вирішення завдань адаптації, самореалізації, встановлення продуктивних міжособистісних контактів і їх підтримування.

Конструктивна, спрямована на досягнення, агресія забезпечує: активне, дослідницьке ставлення людини до світу, професійної діяльності, творчий підхід до життя; здатність, до відкритого вираженню своїх точок зору, думок, ідей; до безбоязного відстоювання своєї точки зору.

Конструктивна, спрямована на досягнення агресія характеризується наступними основними ознаками:

- наявність складної мотивації поведінки, що включає ієрархію цілей;
- індиферентне ставлення до об'єкта агресії;
- не супроводжується типовою для агресії нейрохімічною картиною (викид адреналіну і норадреналіну в кров) [29];
- навички даного виду агресії опановуються дослідним шляхом в ході соціалізації.

Термін егоїстично-прагматична агресія відноситься до тих випадків прояву агресії, коли головною метою агресора є заподіяння страждань жертві, руйнування відносин з оточуючими.

На відміну від захисної - егоїстично-прагматична агресія має наступальний ворожий намір, що виникає у відповідь на реальні, а найчастіше уявні погрози, фрустрацію. Люди, які використовують руйнівну агресію, як правило, демонструють спотворення в обробці соціальної інформації. Вони інтерпретують дії інших людей як ворожі і переконані, що здатні гідно відповісти людям з агресивними намірами, вони також очікують, що їх агресивні прояви будуть позитивно оцінені оточуючими. Д. Віннікот зазначає, що даний вид агресії не завжди пов'язана із зовнішніми перешкодами на шляху до мети, він може бути також первинним, тобто мати власні джерела - бажання влади, жадоба помсти [30].

Психологічну структуру конфліктності утворюють властивості індивідуальності всіх рівнів, таких, як: особистісного (цілі і цінності); суб'єктного (загальні розумові здібності); індивідуального (психодинамічні властивості). Конфліктність же, як риса характеру є інтегральним утворенням особистості. Прояви цієї якості обумовлено зовнішніми умовами (соціально-політичної та економічної ситуацією у суспільстві, психологічним кліматом в колективі, конкретними обставинами прояви конфліктної ситуації) і внутрішніми чинниками (особливостями темпераменту і характеру, мотивацією вчинків, досвідом, отриманим в попередніх конфліктах, тощо). Сутність конфлікту полягає не стільки у виникненні протиріччя, зіткнення інтересів, скільки у способі усунення протиріччя із іншими суб'єктами соціальної взаємодії.

Проблема конфліктів є фундаментальною для психологічної науки. У багатьох теоретичних підходах психологічні конфлікти, їх характер і зміст стають основою пояснювальних моделей особистості. Вирішальний вплив на поведінку особистості у конфлікті здійснює вона сама, її потреби, установки, звички, спосіб мислення, досвід вирішення проблем і моделі поведінки. Усе це – суттєвий фактор, який дозволяє попередити розвиток конфліктів, перехід їх до екстремальних і вкрай емоційних форм, а також зниження ймовірності розвитку міжособистісних та між групових

конфліктів. Дослідники Берковиц Л., Копейко Я.Ю. та інші, стверджують, що психологічно вища емоційність жінок, у порівнянні з чоловіками, робить перших більш конфліктнішими порівняно з другими [17, с. 30-31; 5, с. 14-123].

У конфлікті особистості належить провідна роль. Саме індивідуальність особистості визначає характер конфліктної взаємодії, її результати і наслідки. Поняття «конфліктність особистості» ми визначаємо як рису характеру, що сприяє частоті виникнення конфлікту і вступу в них людини [12, с. 14-16; 40].

На думку сучасних авторів конфліктна взаємодія може носити як конструктивний так і деструктивний характер, результатом чого стають тривалі, короткочасні чи безнадійно затяжні конфлікти. При цьому виражатися через гострий або хронічний, латентний або ж відкритий характер. Також важливим, для нашої роботи є розуміння того, що конфлікти можуть носити характер керованих, слабо керованих або загалом не керованих конфліктних взаємодій [9, с. 54-78].

Слід розуміти, що у відповідності із якістю перебігу конфліктів можна говорити про «гарячі» супроводжувані високою емоційністю та особистою включеністю учасників й «холодні» - менш емоційні конфлікти.

1.2. Гендерна специфіка агресивності і конфліктності у школярів-підлітків

Підлітковий вік, загалом сприймається, як найбільш ефективний період розвитку самосвідомості людини, і, відповідно, побудови їм гендерної ідентифікації. Прийняття на себе певної гендерної ролі включає у себе процес саморегуляції (в тому числі, формування мотивації та психологічних рис) і моніторинг (відстеження і контроль) власної поведінки і поведінки інших відповідно до матриці гендерної ролі. Кожна така роль супроводжується певним набором якостей, які є відображенням існуючих стереотипів мужності і жіночності. Чоловік повинен бути сильним, незалежним, активним, агресивним, самодостатнім, орієнтованим на індивідуальні досягнення, тоді, як жінка – ніжною, тактовною, терплячою, слабкою, залежною, емоційною, орієнтованою на сім'ю, тощо [12, с. 14-16; 3, с. 117-125].

Сучасний стан наукового осмислення агресивності підлітків характеризується наявністю різних підходів до її розуміння. П. А. Ковальов визначає агресивність підлітка як якість особистості, вказуючи на те, що вона проявляється в самооцінці і емоційному стані (наприклад, уразливості). У дослідженнях даного автора підкреслюється, що уразливість у дівчаток в період статевого дозрівання є вищою, ніж у хлопчиків. С. В. Афіногенова, Н. Ю. Жарновецкая, А. Ю. Степанян, вивчаючи ступінь вираженості сторін агресивності у дівчаток-підлітків і хлопчиків, відзначають, що маскулінність позитивно, а фемінність негативно пов'язані з самооцінкою різних характеристик агресивності [3; 7].

Відомо, що підлітковий вік – це період, коли закріплюються особистісні особливості, які в подальшому впливають на нашу поведінку. У свою чергу ці особистісні особливості формуються в сучасному суспільстві в важкі кризові періоди економіки і при зростанні соціально-політичних напруженості в поєднанні з давно властивими підлітковими проблемами – спілкування з батьками, однолітками, поява почуття дорослості, становлення «Я-концепції». Все це визначає перебудову свідомості, переоцінку особистісно-психологічних особливостей особистості.

На сьогоднішній день серйозне занепокоєння батьків, педагогів і особливу увагу психологів викликає підліткова агресивність. У сучасній психології проблема агресивності особистості розглядається як біполярне явище. З одного боку, агресивність, як якість особистості, є невід'ємною динамічною характеристикою активності і адаптивності людини. З іншого – її надмірний прояв має негативні наслідки.

У зв'язку з цим ряд дослідників з проблеми агресивності особистості пропонують розрізняти конструктивну і деструктивну агресивність. Конструктивна агресивність розуміється як активне ставлення до світу, інтерес до всього що відбувається, встановлення продуктивних міжособистісних відносин і здатність підтримувати їх, незважаючи на можливі протиріччя. В протилежність, характерні риси деструктивної агресивності - ворожість, знецінення інших людей, злопам'ятність, мстивість, садизм, руйнівні тенденції, психічне насильство. Прояв деструктивних форм агресивності в поведінці неминує веде до конфліктів.

В даний час питання: чому одні підлітки дуже агресивні, а інші не демонструють подібних реакцій, що є причиною прояву агресивності – індивідуальні особливості або навколишнє середовище, чи існують виховні програми, корекційні технології, спрямовані на зниження надмірної агресивності до умовно нормального рівня, який би не руйнував саму особистість, не завдавав шкоди оточуючим людям і забезпечував повноцінну здатність до соціальної кооперації, все більше привертає увагу дослідників різних спеціальностей – педагогів, психологів, психіатрів, юристів та ін.

Підлітковий вік характеризується глибокими як фізіологічними, так і психологічними змінами, і відрізняється особливою схильністю підлітків до різноманітних порушень в поведінці, в тому числі і в деструктивної агресивності. Психологічні проблеми, що виникають в старшому віці, беруть свій початок в порушеннях, що виникають в цей період і в більш ранні вікові періоди.

Зростання проявів агресивності в пубертатному періоді, коли відбувається соціалізація і становлення особистості, формуються міжособистісні відносини, виробляються морально-етичні принципи, викликає особливу тривогу всього суспільства.

Для підліткового віку характерна зміна форм прояву агресивності. Л.М. Семенюк наводить дані, що свідчать про різні прояви агресивності підлітків на різних стадіях цього віку. У дітей 10-11 річного віку переважає фізична агресивність і найменше виражена непряма агресивність [33, с.109].

У підлітків 12-13 років найбільш вираженим стає негативізм, відбувається зростання фізичної, а також вербальної агресії. Що стосується 14-15 річних підлітків, то на перший план у них виходить вербальна агресивність, агресивність ж фізична і непряма підвищуються несуттєво, так само, як і рівень негативізму.

В особливостях проявів агресивних реакцій існують і статеві відмінності. Хлопці відрізняються переважанням реакцій фізичної агресії, в той час як дівчата з віком частіше вдаються до непрямих способів вираження агресії: вербального, непрямого і негативізму [9].

У вивченні сутності та витоків агресивності особистості існує досить багато

підходів, які знайшли своє відображення в різних теоріях, концепціях. Слід зазначити, що сучасні дослідження з проблеми агресивності особистості у вітчизняній науці проводяться з позиції теорії соціального навчання, яка розглядає вплив соціальних факторів на засвоєння і прояв у конструктивній або дезадаптивній формах агресивності. Формування агресивності залежить від ряду факторів, до яких слід віднести: найближче оточення підлітка – батьківська сім'я, групи однолітків, макросередовище – освітні установи, в яких дитина перебуває тривалий час (школа, училище), а також – традиції і закони даної культури, засоби масової інформації.

Вирішальна роль у формуванні агресивності підлітків відводиться сім'ї. Саме в ній в процесі взаємодії і взаємовпливу подружжя, батьків і дітей закладаються основи норм і правил моральності, навичок спільної діяльності, формуються світогляд, ціннісні орієнтації, життєві плани і ідеали.

Р.Г. Ілешевою були виділені типи неправильного виховання в сім'ї, що сприяють формуванню агресивності у дитини: виховання по типу гіпоопіки, виховання за типом «кумир сім'ї», виховання за типом Попелюшки [4].

Виховання по типу гіпоопіки. «Гіпо» – зниження, або бездоглядність. Зустрічається в деформованих сім'ях, в яких має місце алкоголізм батьків, в конфліктних сім'ях, а також формально благополучних сім'ях. В останніх виховні обов'язки виконуються декларативно, зводяться лише до матеріального забезпечення. У підлітків, що вирости в умовах бездоглядності, часто спостерігаються схильності до шкідливих звичок у вигляді раннього куріння, залучення до вживання алкоголю, наркотичних і токсичних засобів. Для них характерні скарги зі школи, залучення до антисоціальних груп підлітків, скоєння правопорушень. Внаслідок формуються такі риси характеру, як злостивість, агресивність зі схильністю до бійок і іншим негативним вчинкам.

Виховання по типу «кумир сім'ї» полягає в тому, що підліток у сім'ї є центром уваги, коли постійно вихваляють всі його якості, наприклад, що стосуються зовнішнього вигляду («найкрасивіший»), інтелектуальних даних («найрозумніший») і т.д. При такому вихованні у підлітка є високий рівень зарозумілості, переоцінка власних якостей, і непохитна спрага визнання, а поведінка характеризується

демонстративністю, підвищеним інтересом до дорогих речей, «престижних речей» і занять. Такі підлітки будь-якими засобами намагаються привернути до себе увагу. При невиконанні їхніх бажань вони стають злісними, агресивними.

Виховання по типу Попелюшки. Цей тип виховання зустрічається зараз нечасто. Полягає він в тому, що батьки виявляють зайву суворість, надмірну вимогливість до підлітка, вимагаючи беззаперечного послуху. В результаті формуються такі характерологічні особливості, як невпевненість в собі, нерішучість, невміння відстоювати свої інтереси, лякливість, боязкість. В деяких випадках розвивається запальність, збудливість, агресивність.

Взаємини дитини з братом чи сестрою є основоположними в її навчанні прояву агресивності в поведінці. В підтвердження цього факту необхідно вказати на дослідження А. Фельсона, який виявив, що діти проявляють більше фізичної або вербальної агресії проти єдиного брата або сестри, ніж проти всіх інших дітей, з якими вони спілкуються. Відзначимо також, що реакції батьків на прояви агресивності дітей можуть вплинути на взаємини між дітьми в родині. «Фактично, намагаючись припинити негативні відносини між своїми дітьми, батьки можуть ненавмисно заохочувати ту саму поведінку, від якої хочуть позбутися» [3, с 104].

Не менш важливими у формуванні індивіда є впливи макросередовища – школи, різних груп, в яких знаходиться підліток. До несприятливих факторів варто віднести зміну шкільної установи і колективу.

Як зауважує Л.М. Чепелева, в наші дні школа далеко не завжди є прикладом мирного співіснування. Так, розрив між інтелектуальним рівнем і підготовленістю дитини до школи, з одного боку, і системою шкільних вимог, пов'язаних з навчанням, з іншого боку, утворює конфліктну ситуацію, яка може мати тривалий характер. Цей внутрішній конфлікт може сприяти прояву агресивності в суспільно негативних формах поведінки: пропуск занять, обмані, втечі з дому, надмірній дратівливості.

Відомості про агресію дитина отримує також з спілкування з однолітками. Діти вчаться поводитися агресивно, спостерігаючи за поведінкою інших дітей.

На формування агресивності особливий вплив здійснюють ЗМІ і реклама. Дослідники в області реклами відзначають, що за останній час відбулося посилення

агресивної спрямованості багатьох телевізійних рекламних роликів, часто повторюваних протягом тривалого часу. З огляду на те, що реклама на телебаченні має сильний психологічний вплив на населення, можна стверджувати: найбільш сильний вплив вона робить на психіку підлітків.

Серед основних причин прояви агресивності підлітків необхідно виділити особистісні риси (акцентуація характеру, тривожність), установки, систему цінностей.

Важливим аспектом в розумінні причин прояви агресивності є акцентуації характеру.

За визначенням А.Є. Личко (1983), акцентуації характеру є крайній варіант норми, при якому окремі риси характеру надмірно посилені.

Питання про успадкування такої якості, як схильність до агресивності, вивчалось зарубіжними дослідниками у однозиготних і двозиготних близнюків. Результати виявилися суперечливими. Тому, як констатують Р Берон, Д. Річардсон доречніше говорити не про успадкування схильності до агресії як такої, а про передачу у спадок однієї характерної риси (наприклад, імпульсивності або прагнення до лідерства), яка збільшує можливість прояву агресивності.

Необхідно вказати ще і зовнішні причини, які можна визначити як непрямі в прояві агресивності. До них може бути віднесено стан фізичного середовища (спека, шум, забруднене повітря). Забрудненість повітря, шум, тіснота чинять певний вплив на міжособистісні відносини. Так, погану якість повітря, галасливу обстановку пов'язують з погіршенням соціальної взаємодії. Тіснота також сприяє загостренню негативних реакцій [3].

Психолого-педагогічна наука має гостру потребу в розробці концептуальних напрямів, практичних рекомендацій з організації комплексних психолого-педагогічних програм профілактики та корекції агресивних проявів особистості, зокрема у підлітків, що визначає актуальність детального вивчення особистості дітей і підлітків, схильних до прояву агресивності, природи і причин агресивності, факторів, що впливають на формування і прояв агресивності. Таке детальне вивчення необхідне з метою розробки технологій корекції і зменшення деструктивного

компонента агресивності в поведінці підлітків.

Соціально прийнятним є сприйняття жінки більш емоційно лабільною, тоді, як чоловіки - більш імпульсивні і у професійному спілкуванні. Одночасно, у жіночому колективі існує менша конкуренція – вони, скоріше, налаштовані кооперуватися, всіляко один одного підтримувати, розділяти обов'язки. Скажімо так, «жіноче» обличчя конфліктів дещо відрізняються від «чоловічого», адже, жінки зазвичай більш обережні і при конфлікті рідко доходять до крайніх заходів. Якщо жінка з кимось конфліктує, то її реакцією буде емоційне неприйняття «кривдника», бойкот, і в меншій мірі – пряма агресія; вони рідше, ніж чоловіки проявляють пряму агресію в процесі спілкування з опонентом, але частіше, ніж чоловіки, проявляють чутливість до психологічного клімату в колективі і прагнення працювати у психологічно комфортній для себе атмосфері [11, с. 185-192; с. 65-74]. Приходячи до інших класів чи нових колективів, дівчата, зазвичай, намагаються спочатку встановити емоційні зв'язки з однолітками і тільки після цього повністю включаються у навчально-виховний процес. Задоволеність відносинами у колективі стає при цьому одним з основних чинників, що визначають задоволеність осіб жіночої статі працею в цілому. Але, на жаль, близько семидесяти відсотків людей, які працюють у колективі, відчують на собі той чи інший вид агресії оточуючих, який може приймати різну форму у залежності від статі, займаної посади, сфери діяльності і соціального статусу [14, с. 183-190; 16, с. 32-40].

Так, якщо набір рис особистості, серед яких велика частка відведена агресивності і конфліктності, провокують конфлікти, то в колективі можуть виникнути труднощі, що нерідко спостерігається в одностатевих колективах. Численні дослідження показали, що жінки очікують і переживають неприємності, пов'язані з конфліктними ситуаціями значно частіше, ніж чоловіки, а в процесі конфлікту частіше згадують минулі образи, але при цьому в конфліктній ситуації проявляють більше терпимості і прагнення до компромісного примирення інтересів.

Що стосовно підліткового віку, тут найактуальнішими і вираженими психологічними потребами особистості є виражене прагнення до спілкування з однолітками, прагнення до автономності та незалежності, до «емансипації»

(відокремлення) від дорослих, до визнання ними своїх особистих прав [18, с. 12-18; 20, с. 68-70]. Так, йдеться про те, що підлітковий період пов'язаний із виходом дитини на якісно нову соціальну позицію, яка визначається необхідністю пошуку свого місця в житті і соціумі.

Агресивність та конфліктність безпосередньо здійснює вплив на соціальний статус підлітка та успішність його діяльності. Проаналізувавши підходи до визначення показників успішності навчальної діяльності можна виділити такі її критерії: академічна успішність учня як основний показник успішності (результативний показник), а також суб'єктивні показники успішності навчальної діяльності учня, що відображають його ставлення до навчальної діяльності [23, с. 286-288; 40].

При інтерпретації отриманих результатів Коць М., Минахметова А. в якості основних психологічних чинників агресивності розглядалися: механізм фрустрації таких життєво важливих для школярів потреб, як «добре вчитися», «зайняти певне місце у колективі» і «встановлювати позитивні взаємини з оточуючими людьми», тощо. Відповідно, у погано встигаючих учнів дані потреби постійно фруструються, як результат – поява таких специфічних форм агресивності і конфліктності, як: підвищена образливість, упертість, негативізм і замкнутість, що у наслідок афективних переживань знову і знову дезорганізує навчальну діяльність і поведінку школярів, їх когнітивну діяльність. Тобто, усе це призводить до прийняття імпульсивних, не продуманих рішень, і, відповідно, не сприяє успішній адаптації до ситуації навчальної діяльності [21, с. 162-169; 26, с. 146-148].

Отже, за допомогою когнітивних механізмів, які пояснюють взаємозв'язок конфліктності з успішністю навчально-виховної, професійної та іншої взаємодії, негативні афективні переживання у ситуації неуспіху в свою чергу можуть стати причиною виникнення конфліктів і закріплення конфліктної поведінки, а також конфліктності, як особистісної риси характеру в цілому. Мабуть, в даному випадку можна говорити про те, як ступінь емоційного збудження або негативної афектації, пережитої відстаючою у навчанні дитиною підліткового віку, впливає на когнітивні процеси, зайняті в навчальній діяльності.

Крім того, зв'язок конфліктності з успішністю діяльності може бути виражено через механізм соціального навчання, коли, наприклад, модель конфліктної поведінки невстигаючих школярів копіюється однокласниками [28, с. 213-223; 2, с. 10-67; 35, с. 399-402].

На відміну від статеві-вікового аналізу, який ґрунтується на біологічній різниці чоловіків і жінок, гендерний аналіз дозволяє, не обмежуючись традиційними уявленнями про гормональні відмінності і соціально-психологічне призначення, побачити витoki відмінностей між агресивністю хлопчиків і дівчаток-підлітків у специфіці їх соціалізації та прийнятті на себе певних гендерних ролей.

До численних труднощів підліткового періоду, обумовлених кризовою фазою переходу від дитинства до дорослості, сьогодні додається нечіткість вимог до виконуваних гендерних ролей. Наприклад, від дівчаток вдома вимагають слухняності, скромності і дбайливості, у школі – досягнень у аспекті розумової і фізичної діяльності, рівних досягненням хлопчиків, із засобів масової інформації перші дізнаються, що повинні бути наполегливими, честолюбними, орієнтованими на себе. Таке «зрівняння» гендерних ролей і нівелювання відмінностей між стереотипною поведінкою «чоловіків» і «жінок» змушує підлітка відчувати себе скажімо так, «безстатевою істотою» у ворожому, а, іноді, й відверто агресивному до нього світі. У цій ситуації агресивність є перш за все захисним механізмом, який є відповіддю на напругу, пов'язану з утрудненістю гендерної ідентифікації в сучасному світі [31, с. 6-7; 34, с. 251-257].

Деякі психологи, Зокрема, А. Бандура, вважають, що у поведінці дівчаток-підлітків спостерігається своєрідний «бунт» по відношенню до виконання заготовленої суспільством для них ролі матері і господині. Дівчатка починають багато в чому копіювати маскулінні ознаки, такі як: незалежність, агресивність, орієнтованість на себе. Можливо, це є причиною того, що дівчатка в цьому віці відрізняються більшою агресивністю. У їх поведінці спостерігається безліч раніше не характерних реакцій, зокрема,: прагнення образити іншу людину, навіть не заслужено, дати безцеремонну вказівку іншим на їхні помилки і недоліки, раптові «напади люті», перебільшена агресивна реакція на критику, досить часте застосування фізичної сили в конфліктах.

Крім того, агресивність у дівчаток-підлітків набуває переважно зловмисний характер, тоді як у хлопчиків – демонстраційний [4, с. 34-267; 38, с. 235-238].

Саме ця «зловмисність» агресії дівчаток, а також її несумісність з традиційною спрямованістю жіночої ролі на ніжність і турботу про інших, змушують громадськість дивуватися численним фактам жорстокості дівчаток, наведеними в ЗМІ, і різко засуджувати їх [39].

Таким чином, можна стверджувати, що більшість авторів характеризують поведінку підлітків, як таку, що є досить залежною від емоцій у силу їх вікових особливостей, при цьому агресія у поведінці підлітків є деяким різновидом взаємодії із світом, захисним механізмом, тощо.

Висновки до I розділу

Зважаючи на сукупність теоретичних результатів дослідження ми можемо говорити про те, що підлітковий вік стає переломним моментом у розвитку дитини, згідно з яким вона переходить від дитинства до дорослості. Такий перехід супроводжується, як правило, зростанням емоційності й агресивності, зокрема, через невміння себе вести та бажання захистити власну позицію.

Таким чином, доцільно говорити про особистісні (суб'єктивні) й соціально обумовлені (об'єктивні) прояви агресивності та конфліктності. Така обумовленість агресивності впливає на подальше функціонування конфлікту конструктивного чи деструктивного характеру й у результаті в тій чи іншій мірі може піддаватися керівництву з боку референтного (найбільш значимого для підлітка) оточення.

Зважаючи на особливості підліткових конфліктів можна говорити про супровід їх високими піковими емоціями, що дозволяє віднести означені конфлікти до категорії «гарячих».

II РОЗДІЛ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНОЇ АГРЕСИВНОСТІ ТА КОНФЛІКТНОСТІ У ШКОЛЯРІВ-ПІДЛІТКІВ

2.1. Опис вибірки та методик дослідження

В дослідженні використовувалися анкетування, тестування (тест К. Томаса на дослідження конфліктів, методика «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. П. Ільїна), застосовувалися кількісні та якісні методи обробки даних.

Методика Є.П. Ільїна дозволила отримати дані про агресивність та конфліктність підлітків, а тест К. Томаса та анкета – додаткову інформацію про рівень конфліктності та характер конфліктів у підлітків.

Анкета містила запитання про стать, вік, оцінку частоти виникнення конфліктних ситуацій, тип найчастіших конфліктів загалом та з однокласниками та вибір стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях.

Методика К. Томаса на виявлення стилю провідної поведінки в конфліктній ситуації. Методика може бути використана в якості орієнтовної для вивчення адаптаційних і комунікативних особливостей особистості, стилю міжособистісного взаємодії.

Даний опитувальник показує типову реакцію людини на конфлікт, її ефективність і доцільність, а також дає інформацію про інші можливі способи вирішення конфліктної ситуації.

К. Томас виділяє наступні способи регулювання конфліктів:

1. конфронтація (змагання, суперництво), яке виражається в прагненні домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду інтересів іншої людини;
2. Пристосування (поступливість), що означає, на протипагу суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради інтересів іншого;
3. Компроміс, як угода між учасниками конфлікту, досягнута шляхом взаємних поступок;

4. Ухиляння (ігнорування), для якого характерно як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей;

5. Співробітництво, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Досліджуванам пропонують таку інструкцію: «Подумайте про ситуації, в яких Ваші бажання відрізняються від бажань іншої людини. Як Ви зазвичай поведетеся в таких ситуаціях? Нижче наведені 30 пар висловлювань, що описують варіанти можливої поведінки в конфліктних ситуаціях. У кожній парі обведіть кружком варіант А чи В, більш характерний для Вашої поведінки.

У багатьох випадках обидва із запропонованих варіантів можуть виявитися для Вас нетиповими. Якщо це так, обведіть той з них, яким би Ви скористалися з більшою ймовірністю».

Методика «Особистісна агресивність та конфліктність» Є. П. Ільїна містить 80 запитань, на які слід відповісти за такою інструкцією: «Вам пропонується ряд тверджень. При згоді з твердженням в бланку опитування (наводиться нижче) у відповідному квадратику поставте знак «+» («так»), при незгоді – знак « - » («Ні»)). Методика призначена для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності і агресивності як особистісних характеристик. Результати методики виражаються в таких шкалах, як «дратівливість», «наступальність», «образливість», «непоступливість», «компромісність», «мстивість», «нетерпимість до думку інших», «підозрілість».

Досліджувалась група підлітків, які навчаються в середніх загальноосвітніх школах м. Києва (№ 47 та № 130) . Загальна кількість 60 осіб, віком 13-15 років. З них – 30 дівчат та 30 хлопців. Враховуючи карантинні обмеження, опитування проводилося дистанційно. Спочатку школярам надсилали опитувальники для заповнення (переважно у соціальних мережах), а за декілька днів вони їх повертали. Опитування проводилося в лютому-березні- 2021 року.

2.2. Аналіз результатів дослідження

Гіпотезою дослідження є припущення про те, що у хлопців будуть вищими показники агресивності та конфліктності, ніж у дівчат.

Первинний аналіз даних був спрямований на дослідження анкетних даних та їхнє кількісне опрацювання.

Розподіл відповідей за питанням про частоту конфліктів в житті підлітків показав, що найбільша частина підлітків вважає конфлікти помірно поширеними в своєму житті – 38 % (рис.2.1). Дещо менша кількість – 32% – зазначила, що частота конфліктів є нижчою за середній рівень. Найменша кількість осіб вказала, що конфлікти часто зустрічаються в їхньому житті (12%), а 18% зазначили, що конфлікти вкрай рідко присутні в їхньому житті.

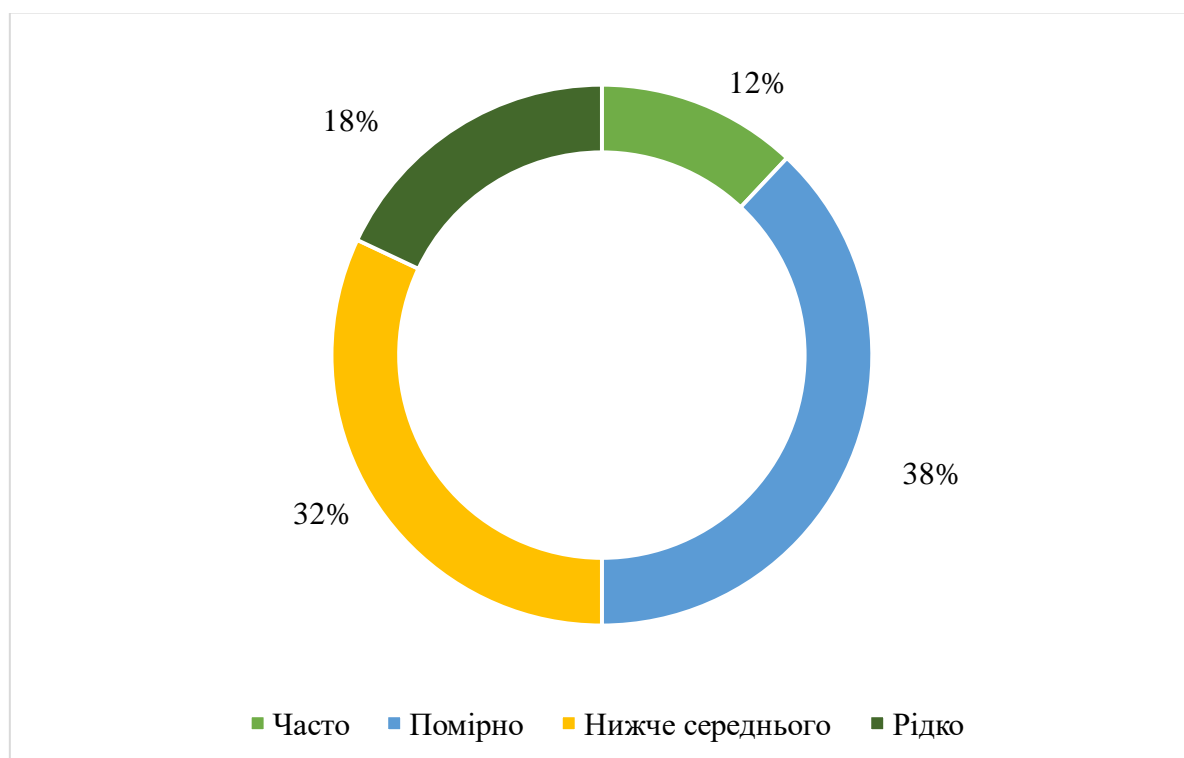

Рис.2.1. Розподіл відповідей підлітків за питанням про частоту конфліктів

Тобто загалом можна сказати, що досліджувана група виявилася не надто схильною до конфліктів. Респонденти надають перевагу виборам, де відсутнє гостре зіткнення інтересів і які, зазвичай, за своєю природою передбачають повне або майже

задоволення інтересів різних сторін. Якщо порівняти відповіді дівчат та хлопців на це запитання, то хлопці зазначали варіант «Часто» у 18% випадків, а дівчата – лише у 4%, що свідчить про те, що у хлопців конфлікти трапляються більш часто, ніж у дівчат (за їх оцінкою).

За результатами проведеного дослідження виявлено, що підлітки найчастіше вступають в конфліктні відносини в міжособистісному спілкуванні за межами школи (38% підлітків); на конфлікти з однокласниками вказав тільки кожен п'ятий (20% опитаних); наявність конфліктів з вчителями відзначають більше третини респондентів (36%) і лише 6% учасників анкетування виділили конфлікти іншого типу (рис.2.2).

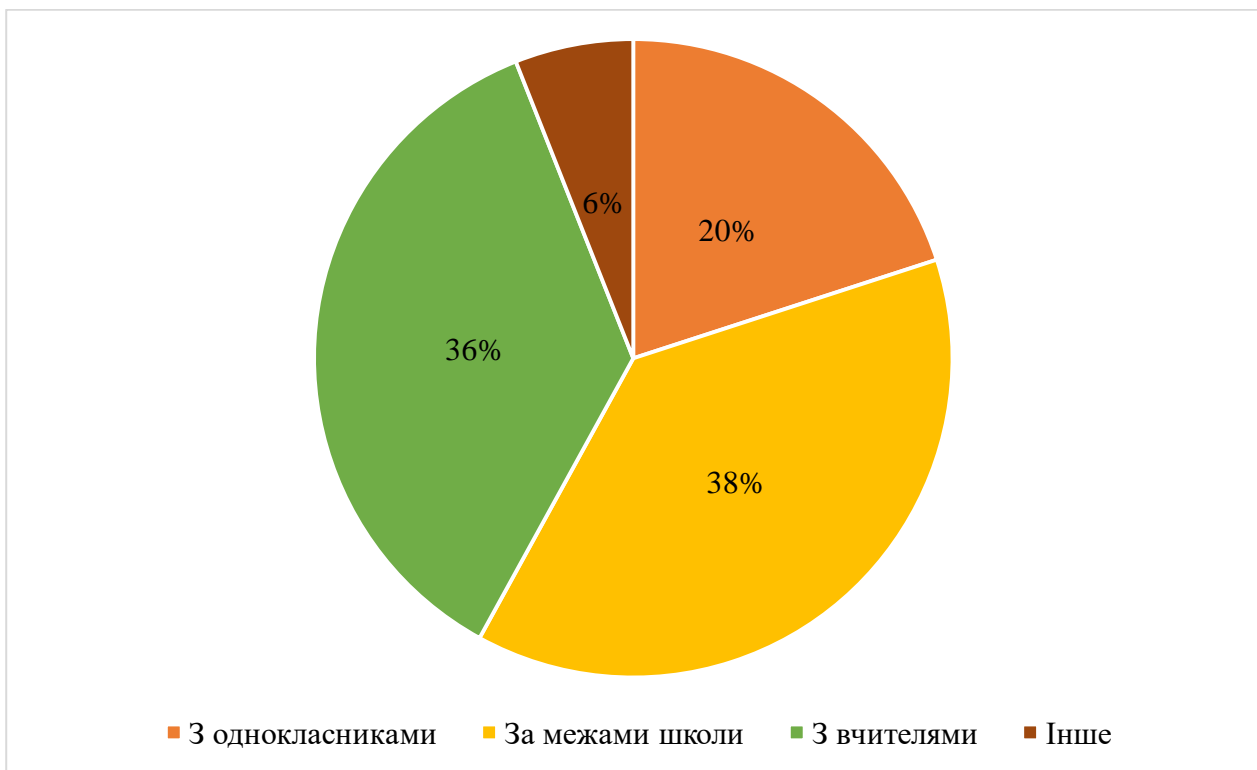

Рис.2.2. Розподіл відповідей підлітків за питанням про найпоширеніші типи конфліктів

Цей результат є доволі очевидним, оскільки значну частину свого життя школярі проводять за межами школи. Вони мають різні інтереси та сфери життя, які не обмежуються освітнім процесом, тому закономірно, що більшість конфліктних ситуацій буде протікати там.

Порівняння відповідей хлопців та дівчат на це запитання дало такі відмінності: 34% хлопців зазначили, що основна частина їхніх конфліктів відбувається з однокласниками, ще 26% вказали вчителів, 30% - за межами школи та 10% - інший варіант. Натомість у дівчат розподіл був такий: 38% вказали, що основні конфлікти в них за межами школи, ще 20% - інший варіант, 32% - однокласники та лише 10% - з вчителями.

Натомість цікавим результатом є те, що другою причиною виникнення конфліктів є конфлікти з вчителями. В ході дослідження передбачалося, що більш частими будуть зіткнення з однокласниками, проте це виявилось не так. Можливо, така ситуація потребує більш глибокого аналізу та дослідження особливостей вирішення конфліктних ситуацій саме між школярами та вчителями.

Серед причин виникнення конфліктних ситуацій з однокласниками підлітки називають: індивідуально-психологічні особливості - 25%, відмінності в інтересах і поглядах - 59%, суперництво - 7% і неадекватність оцінок і самооцінок - 9% (рис.2.3.).

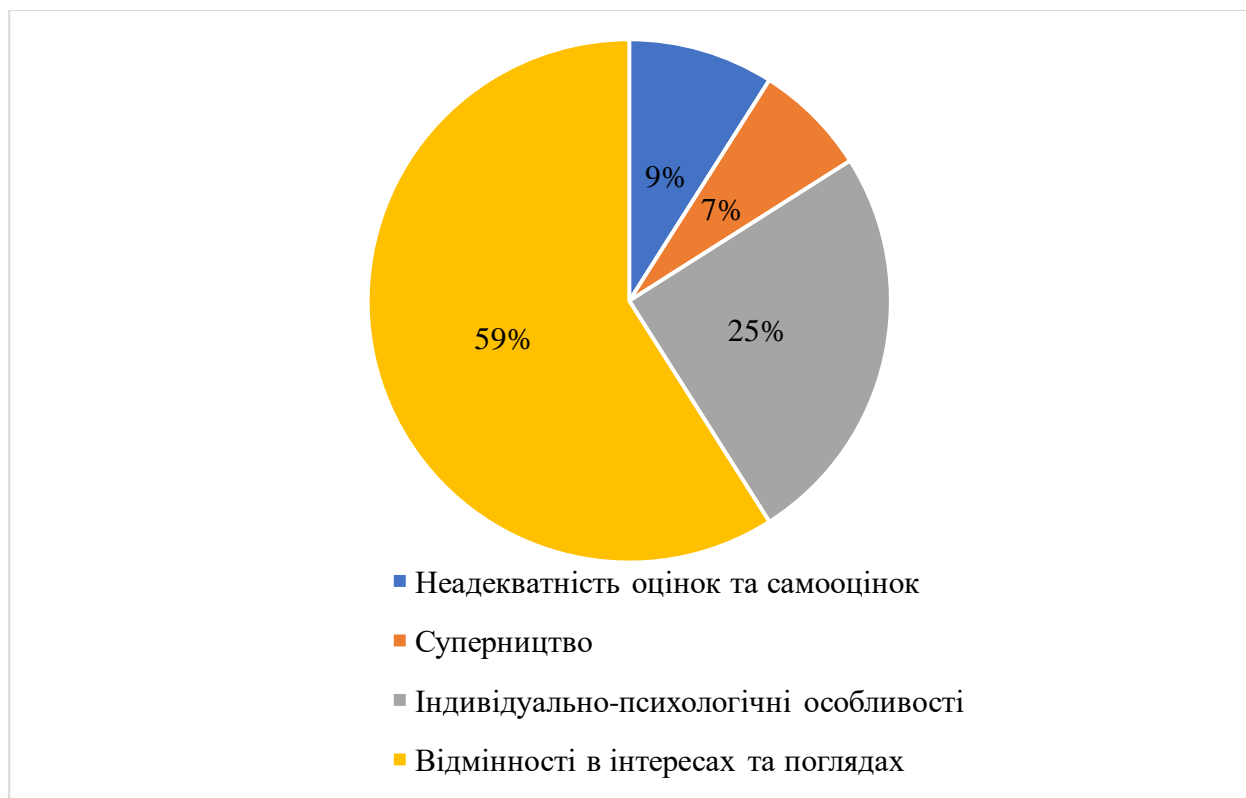

Рис.2.3. Причини виникнення конфліктів з однокласниками

Аналізуючи результати методики «Маскуліність-фемінність» С. Бем, було виявлено лише два типи психологічної статі – маскуліність та фемінність. Результатів за шкалою андрогінність виявлено не було (рис.2.4).

Менша частина досліджуваних (45%) проявляє ознаки маскуліності. Вони мають більше чоловічих рис, є більш наполегливими, домінантними, незалежними, більш агресивними у своїх діях та схильними до керування іншими у порівнянні з іншими досліджуваними.

Досліджувані, які більше проявляють суто жіночі риси (55%), такі як чутливість, поступливість, м'якість, ніжність, сором'язливість, здатність до співчуття, співпереживання, сердечність є більш емоційними у своїх проявах та більш м'якими у спілкуванні з оточуючими людьми.

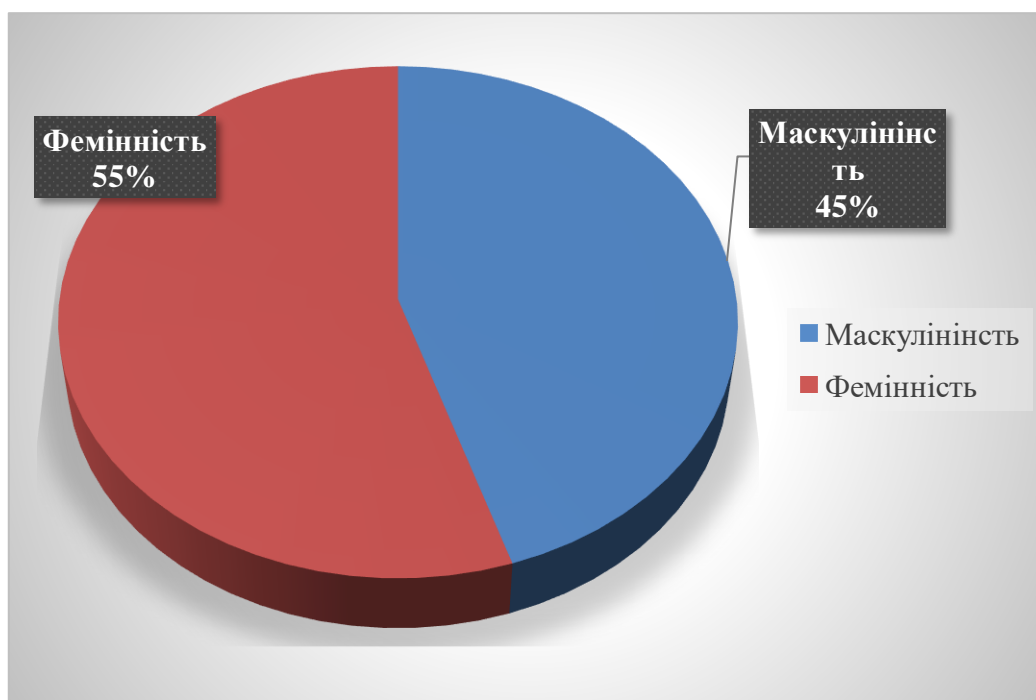

Рис. 2.4. Розподіл досліджуваних за критерієм «маскуліність-фемінність» у %

Такий суто «жіночий» та «чоловічий» розподіл результатів можна пояснити тим, що досліджуваними особами є підлітки, в яких активно відбувається процес самоідентифікації та самоствердження і вони часто намагаються копіювати тих

дорослих, які їм подобаються, які відповідають їхнім уявленням про чоловіків чи жінок. Проте у 5% підлітків хлопців виявлено переважання фемінних рис. Пояснення цього факту в конкретній групі досліджуваних потребує додаткового дослідження, проте можемо припустити, що такий результат зумовлений комплексом індивідуальних якостей та особливостей виховання.

В результаті дослідження із застосуванням тесту К. Томаса «Стиль конфліктної поведінки» було виявлено, що більшість досліджуваних за власною самооцінкою НЕ є конфліктними особистостями і більшість з них надають перевагу стратегії компромісу (42%). З огляду на стиль поведінки людини і знаючи свій стиль вирішення конфліктів, можна уникнути виникнення конфліктних ситуацій і розростання конфлікту (рис.2.5).

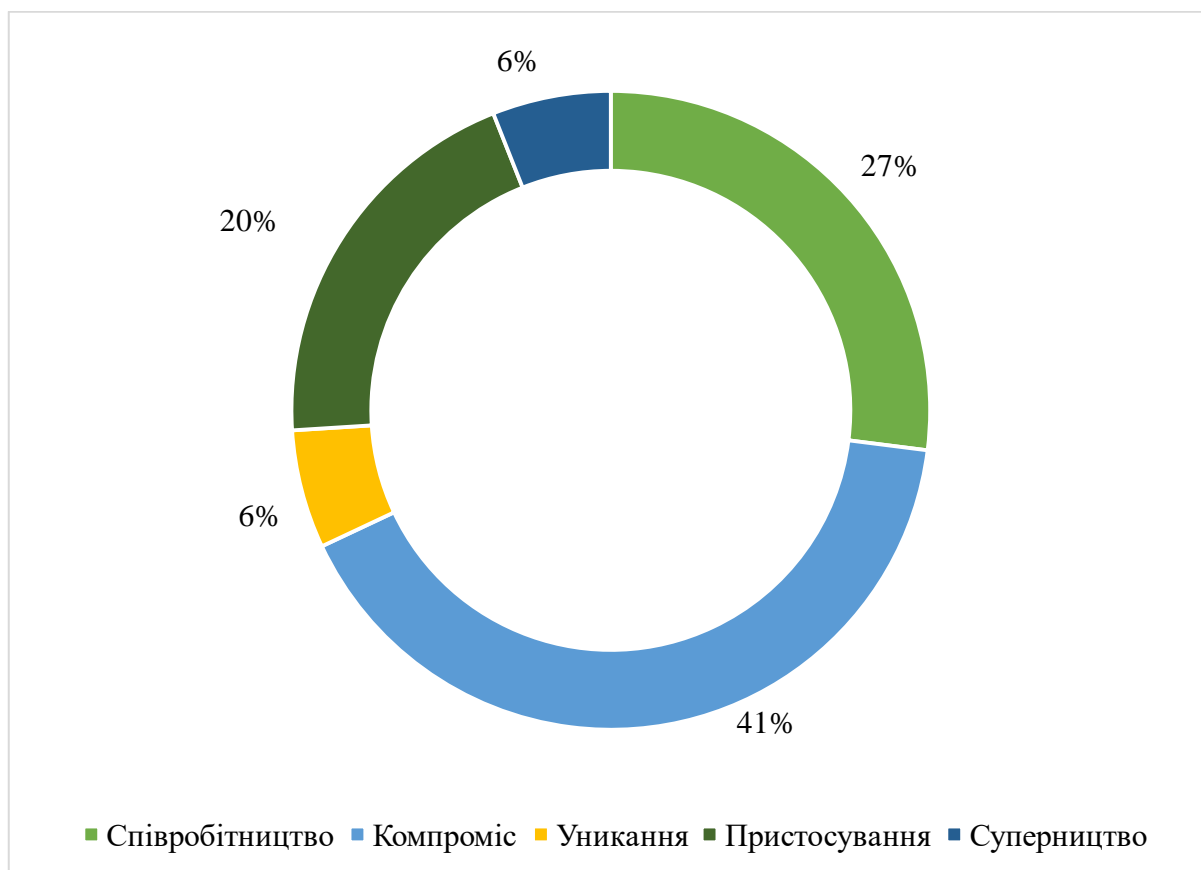

Рис.2.5. Розподіл вибору стратегій поведінки у конфліктних ситуаціях

Проте варто зауважити, що кожна стратегія ефективна тільки в певних умовах. Кожен учасник конфліктної ситуації повинен вміти ефективно використовувати всі стратегії, робити той чи інший вибір, беручи до уваги конкретні обставини.

Найкращий підхід визначається конкретною ситуацією, а також складом характеру опонентів. Віддавати перевагу одним стратегіям над іншими – природно, але жорстка надання переваги обмежує можливості конфліктуючих сторін. Важливо визначитися з пріоритетами і можливими альтернативними варіантами, це дозволить опонентам бути більш вільними у виборі при зіткненні з конкретними конфліктними ситуаціями.

Для проведення наступного етапу дослідження були використані статистичні методи опрацювання даних, які дозволити більш глибоко проаналізувати отримані дані.

Для порівняння особливостей вибору стратегій поведінки у конфліктних ситуацій хлопців та дівчат, було застосовано порівняльний t-критерій Стюдента (рис. 2.6).

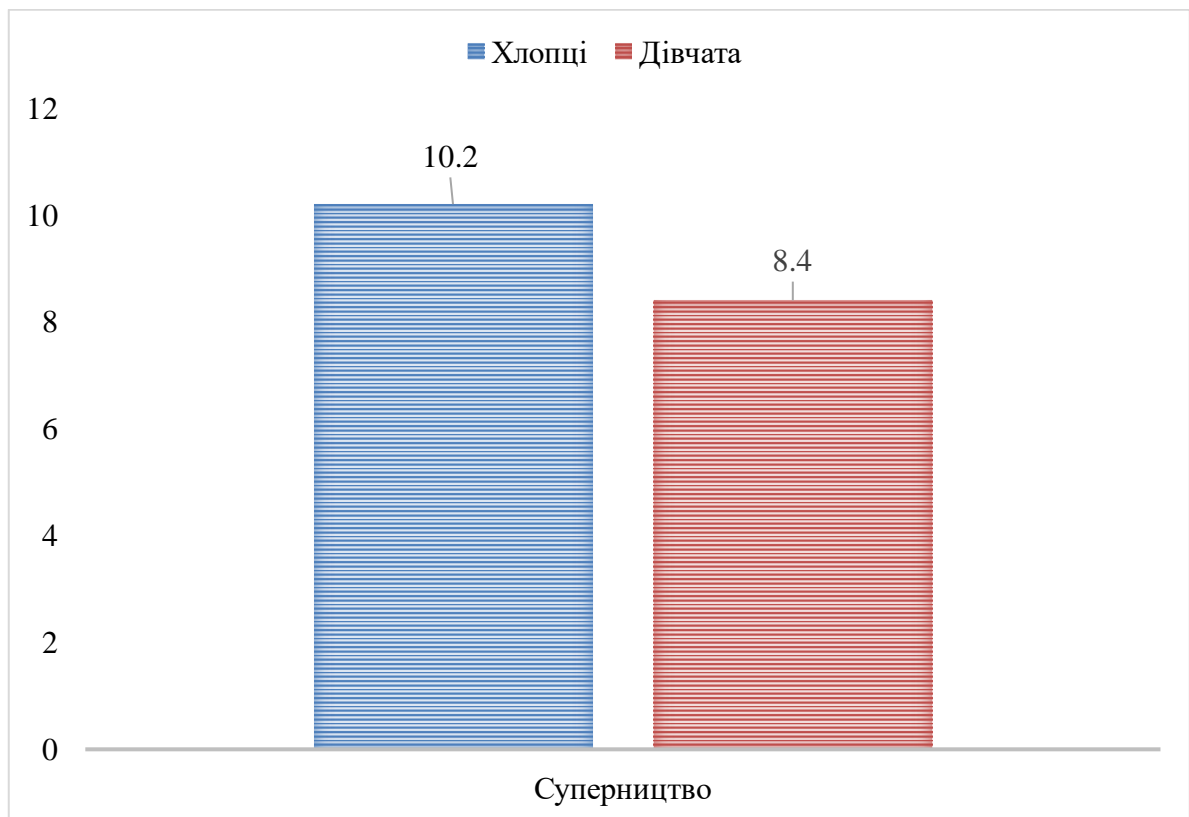

Рис.2.6. Результати порівняльного t-критерію Стюдента за методикою К. Томаса у хлопців та дівчат

Виявлено, що існують статистично значущі відмінності між показниками таких шкал, як «суперництво».

Хлопці у конфліктних ситуаціях більше схильні до прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду інтересів іншої людини, ніж дівчата. На основі результатів цього дослідження неможливо сказати про причини такого вибору, проте можна припустити, що дівчата є більш емпатійними та чуйними до інших людей, тому менше будуть намагатися перемогти у конфліктних ситуаціях.

Аналізуючи відмінності між хлопцями та дівчатами за методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. П. Ільїн (також порівняльний t-тест Стьюдента) не було виявлено відмінностей.

У хлопців є вищими показники непрямої агресії (рис.2.7). Вони більш схильні до вибухів гніву, опосередкованого причинення неприємностей (наприклад, злісні висловлювання чи насмішки).

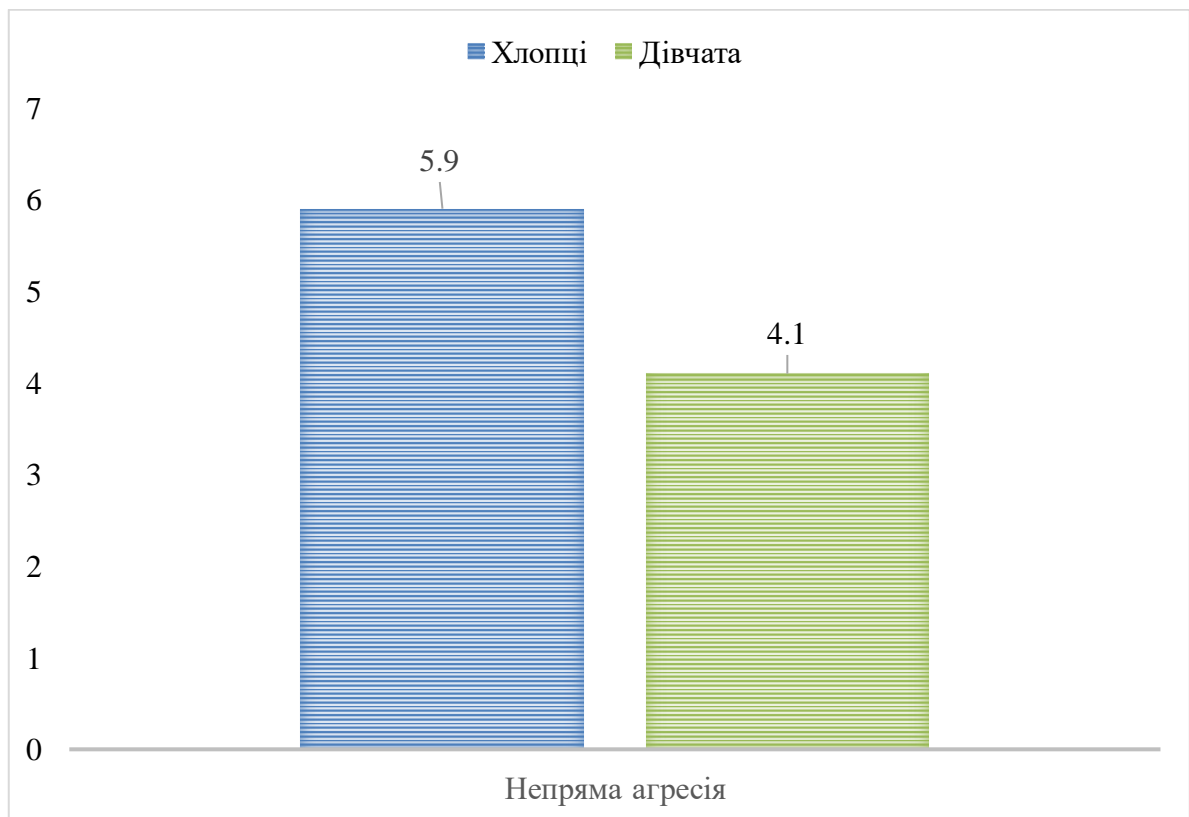

Рис.2.7. Результати порівняльного t-критерію Стьюдента за опитувальником рівня агресивності Басса-Даркі у хлопців та дівчат

Для з'ясування особливостей взаємозв'язків між певними стратегіями виходу з конфліктних ситуацій та індивідуальними показниками агресивності та конфліктності було використано кореляційний аналіз. Припускалося, що існують

різноманітні зв'язки між стратегіями виходу з конфліктних ситуацій та індивідуальними показниками агресивності та конфліктності.

Під час проведення кореляційного аналізу до уваги бралися лише зв'язки між шкалами різних методик. В результаті кореляційного аналізу було виявлено зв'язок між стратегією суперництва та непоступливістю (рис.2.8).

Рис.2.8. Кореляційний зв'язок між стратегією суперництва та непоступливістю

Встановлено, що чим більше досліджувані схильні вибрати стратегію суперництва у вирішенні конфліктних ситуацій, тим вони стають більш непоступливими у своїх діях. Та навпаки, чим менш часто респонденти обирають суперництво, тим більш гнучкими вони є. Такий результат є цілком очевидним, оскільки суперництво за своєю суттю передбачає відсутність уступок та спрямованість лише на свої інтереси.

Здійснення кореляційного аналізу у підгрупах хлопців та дівчат дозволило виявити певні відмінності взаємозв'язків. У хлопців стратегія співробітництва прямо пов'язана з дратівливістю та зворотно – з непоступливістю. Тобто, чим більше вони використовують стратегію співробітництва, тим більше вони схильні брати до уваги потреби інших (що є доволі логічним результатом), проте в них виникає роздратування. Можемо припустити, що це зумовлено саме тим, що хлопці повністю не можуть задовольнити свої позиції.

Рис.2.9. Кореляційний зв'язок у підгрупі хлопців

Натомість у дівчат виявлений інший зв'язок – між пристосуванням та образливістю (рис. 2.10).

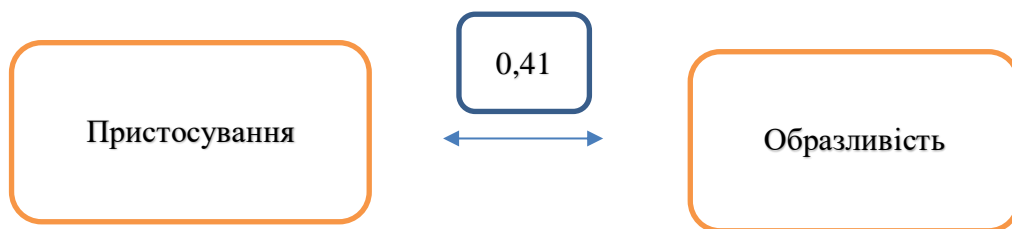

Рис.2.10. Кореляційний зв'язок у підгрупі дівчат

Висновки до розділу II

Проведення емпіричного дослідження дозволило з'ясувати, яким чином школярі схильні поводитися в конфліктних ситуаціях. Встановлено, що школярі вважають конфлікти не надто поширеними у своєму житті. Основа частка конфліктних ситуацій припадає на сфери життя, пов'язані не зі школою, а в межах навчального закладу найбільш поширеними конфліктами є конфлікти з однокласниками.

Виявлено, що існують статистично значущі відмінності між показниками таких шкал, як «суперництво».

Хлопці у конфліктних ситуаціях більше схильні до прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду інтересів іншої людини, ніж дівчата. На основі результатів цього дослідження неможливо сказати про причини такого вибору, проте

можна припустити, що дівчата є більш емпатійними та чуйними до інших людей, тому менше будуть намагатися перемогти у конфліктних ситуаціях.

Аналізуючи відмінності між хлопцями та дівчатами за методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. П. Ільїн (також порівняльний t-тест Стюдента) не було виявлено відмінностей.

У хлопців є вищими показники непрямой агресії. Вони більш схильні до вибухів гніву, опосередкованого причинення неприємностей (наприклад, злісні висловлювання чи насмішки).

Здійснення кореляційного аналізу у підгрупах хлопців та дівчат дозволило виявити певні відмінності взаємозв'язків. У хлопців стратегії співробітництва прямо пов'язана з дратівливістю та зворотно – з непоступливістю. Натомість у дівчат виявлений інший зв'язок – між пристосуванням та образливістю.

ІІІ РОЗДІЛ. РОЗРОБКА РЕКОМЕНДАЦІЙ ПО ЗНИЖЕННЮ КОНФЛІКТНОСТІ Й АГРЕСИВНОСТІ У ШКОЛЯРІВ-ПІДЛІТКІВ ВРАХОВУЮЧИ ГЕНДЕРНІ ЧИННИКИ

3.1. Розробка програми тренінгу зі зниження конфліктності й агресивності у школярів-підлітків, що враховує гендерні чинники

Дана програма реалізується в груповій формі. Чисельність груп не повинна перевищує 12-15 осіб. При створенні групи необхідно враховувати особисті взаємини дітей і їхні взаємні симпатії. Програма складається з 10-ти занять, які проводяться в групі 2 рази на тиждень по 1 годині, в залежності від стану дітей і складності пропонованих вправ.

Основний зміст групових занять складають ігри та психотехнічні вправи, спрямовані на зниження агресивності та конфліктності підлітків через розвиток комунікативних навичок, соціальної компетенції, рефлексії і позитивних способів дії в різних конфліктних ситуаціях. Необхідною елементом всіх занять повинні бути психотехніки, спрямовані на розвиток групових структур і процесів, підтримання сприятливого внутрішньогрупового клімату, згуртування та організаційний розвиток підліткового співтовариства.

В ході занять встановлюються доброзичливі відносини між учасниками групи, що підтверджує підсумкова діагностика. На зміну агресивних форм поведінки приходить співробітництво і взаємодопомога, спостерігається перевага конструктивних способів вирішення різних ситуацій деструктивним, зниження рівня конфліктності.

Тренінг враховував також гендерні особливості. Оскільки в хлопців більш часто виникають конфліктні ситуації, з ними в проведенні тренінгу здійснюється більший акцент на превентивні заходи та мирне вирішення вже існуючого конфлікту. З дівчатами, які схильні більш емоційно переживати конфлікт та його наслідки здійснювався акцент на реклаксаційну частину.

Цілі заходу:

зниження агресивності підлітків через розвиток комунікативних навичок, соціальної компетентності, рефлексії і позитивних способів дії в різних конфліктних ситуаціях

Завдання заходу:

допомогти учасникам краще пізнати один одного, сприяти розвитку умінь працювати в групі, розвивати комунікативні вміння, закріплювати навички безконфліктного спілкування, сприяти зниженню вербальної і фізичної агресивності, мотивувати підлітків до аналізу власних вчинків, навчити безпечним способам вираження агресії.

Контингент учасників:

Підлітки, які мають проблеми з регулюванням агресивної поведінки та вирішенням конфліктних ситуацій.

Очікувані результати:

зниження агресивності через розвиток у підлітків конструктивних способів вирішення різних життєвих ситуацій, розвиток співпраці, взаємодопомоги та групової згуртованості, затребуваності себе як особистості в соціумі.

Методи і прийоми роботи:

Активізація групової діяльності, способи самовираження, ігровий метод, наочний метод, метод бесіди, тренінг, метод ціннісного орієнтування, метод сприяння і співтворчості

Необхідне обладнання:

стікери, фломастери, олівці, бейджики, клей, листи паперу, одноразовий посуд (тарілочки), фрукти, цукерки, шоколад, печиво, сухофрукти, горіхи; м'яч для гри, корзинка з іграшками з «кіндер-сюрпризів», ватмани, вирізки з журналу для колажу, фломастери, олівці, повітряні кулі різних кольорів, нитки, ножиці, фломастери, олівці, темний мішечок, газети, гумові килимки, пов'язки для очей, окуляри, перуки, черепашки, камінчики, дрібні, волоські горіхи.

Методичні рекомендації:

Програма складається з 10-ти занять, які проводяться в групі 2 рази на тиждень по 1 годині, в залежності від стану дітей і складності пропонованих вправ. Для занять використовується спеціально організоване приміщення.

Хід заходу:

Заняття 1.

Мета: Знайомство учасників, введення в тренінг і прийняття правил групи, створення доброзичливої атмосфери в групі, актуалізація образу «Я»

Передбачуваний час: 1 год

Необхідні матеріали: стікери, фломастери, олівці, бейджики, маленькі дзеркала, листи паперу.

Знайомство учасників, введення в тренінг і прийняття правил групи

В. (ведучий): На нас чекає велика спільна робота, а тому треба бути обізнаним і запам'ятати імена один одного. На тренінгу ми матимемо можливість, зазвичай недоступну в реальному житті, - вибрати собі ім'я. Часто буває, що комусь не дуже подобається ім'я, дане йому при народженні, когось не влаштовує форма звернення, звична для оточуючих, деяким, подобається, щоб їх називали скорочено, наприклад Макс, Ден. Є люди, які люблять себе називати, виходячи зі своїх захоплень, інтересів.

У вас є 30 секунд, щоб придумати собі ім'я гравця, написати його на бейджі і представити себе групі. Всі інші члени нашої групи протягом всього тренінгу будуть звертатися до вас тільки так.

Прийняття правил.

Перш ніж ми почнемо наше спілкування, нам необхідно прийняти загальні правила роботи в групі.

Базові правила групової роботи:

- конфіденційність (все, про що говориться в групі щодо конкретних учасників, не повинно стає надбанням третіх осіб).

- принцип добровільної участі в групі (члени групи можуть не брати участь в тих чи інших вправах).

- доброзичлива, відкрита атмосфера (неприпустимі агресивні дії і висловлювання по відношенню один до одного)

В: «Колись давно, старий індіанець відкрив своєму онукові одну життєву істину:

- В кожній людині йде боротьба, дуже схожа на боротьбу двох вовків. Один вовк представляє зло – заздрість, ревності, жаль, егоїзм, амбіції, брехня ...

Інший вовк представляє добро – мир, любов, надію, істину, доброту, вірність ...

Маленький індіанець, зворушений до глибини душі словами діда, на кілька миттєвостей задумався, а потім запитав:

- А який вовк в кінці перемагає?

Старий індіанець ледь помітно посміхнувся і відповів:

- Завжди перемагає той вовк, якого ти годуєш ».

В: Як ви думаєте, чому я розповіла цю притчу? (Відповіді дітей)

В: В кожному з нас живуть два вовки, два дракона, два тигра або кого-то ще, і між ними відбувається боротьба. Це боротьба між образою і прощенням, ненавистю і любов'ю, агресивністю і добротою. Важливо навчитися робити вибір на користь світлої, що творить боку, навчитися годувати «доброго вовка».

В: Як видумаєте годувати доброго вовка дуже важко? Чому? (Відповіді дітей).

На наших заняттях ми спробуємо разом привчити свого «доброго» вовка, дракона або тигра.

Вправа «Чим ми схожі».

В. Підліткам пропонується проаналізувати і запросити в центр кола одного з учасників на основі будь-якого подібності з собою (колір одягу, волосся, очей; спільні інтереси, захоплення). Гра продовжується до тих пір, поки всі члени групи не опиняться в колі

Вправа «Портрет із задзеркалля».

В: 1.Підліткам пропонується подивитися на себе в дзеркало і описати того, хто знаходиться в задзеркаллі. Хто це? Що він любить? Чим він відрізняється від інших? Якими рисами має? До чого прагне?

2.На аркуші паперу намалювати схематично складений портрет себе із задзеркалля і розповісти про нього групі підлітків.

3.Обговорення з усією групою:

- У чому відмінність між реальним і задзеркальним портретом?
- Чим світ задзеркалля відрізняється від твого світу реального?
- Хто з відомих героїв книг або фільмів міг потрапляти в світ задзеркалля, і що там відбувалося з ним?
- Що дає людині подорож в своє задзеркалля?
- Про що ви хотіли б запитати дзеркало, якщо воно було б чарівним?
- Які почуття у вас виникли на першому нашому занятті?
- Що ви очікуєте від наших групових зустрічей? (Можна відповісти письмово)
- Яка вправа вам було цікавим і чому?

Заняття 2

Мета: Підвищення внутрішньо-групової довіри і згуртованості членів групи, створення доброзичливої атмосфери в групі, розвиток навичок рефлексії і інтеграція негативного досвіду життя підлітка

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: кольорове і прозоре скло (шматочки), пластилін, шматочки оброблених дзеркал, клей, кольоровий картон, одноразові тарілки, серветки, намистинки, бісер та ін.

Вправа «Молекули»

В. Підліткам пропонується по команді ведучого рухатися по кімнаті як молекули в хаотичному порядку, а потім по його команді об'єднатися, спочатку по дві молекули, по чотири молекули, по шість молекул (кількість можна змінювати довільно)

Вправа «Я-дзеркало»

В. Підліткам пропонується відповісти на питання: Навіщо потрібні людині дзеркала? (Відповіді дітей)

В: Дзеркала можуть відображати реальність, наші гідності і наші недоліки, наші позитивні і негативні почуття. Іноді ми не бачимо себе з боку, а дзеркала поруч немає.

Давайте зараз кожен з вас побуде то дзеркалом, то реальною людиною.

(Група ділиться на пари, і партнери домовляються, хто з них першим буде дзеркалом, а хто реальною людиною).

Завдання дзеркала не тільки відображати реальність, а й висловлювати почуття партнера, змінюватися в залежності від ситуації. Завдання того, хто грає реальність, - перед дзеркалом демонструвати різні аспекти життя: людину, його емоцій, почуття, мрії. Парам дається час на програвання кожної ролі по 5 хвилин.

Потім йде групове обговорення:

- Ким вам було важче бути - реальною людиною або дзеркалом, чому?

- Що відобразило ваше дзеркало? Яку людину ви побачили в дзеркалі, він вам сподобався?

- Що з того, що ви відбивали, хотілося б змінити, зменшити або збільшити?

- Чи є людина дзеркалом світу, який оточує його, чому?

- Якщо так, чи може він змінювати реальність? Яким чином?

Вправа «Нове життя розбитого дзеркала»

В. До сьогоднішнього дня вважається, що розбити дзеркало - це погана прикмета. Як ви думаєте чому?

Чи бувало у вашому житті таке: то що, було рівним і цілим, стабільним раптом розбилося і безповоротно пішло?

Що ви робили в цій ситуації?

Що необхідно зробити, щоб почати нове життя?

Підліткам пропонується, використовуючи основу (тарілочку, картон, рамочку) створити композицію «Нове життя розбитого дзеркала». Мозаїка може мати конкретний або абстрактний характер. Потім кожен з учасників презентує свою роботу, використовуючи коротку придуману казку або історію.

В кінці робиться акцент на те, що ситуація «розбитого дзеркала» виникає практично у кожної людини і краще, якщо розбивається дзеркало, діяти з позитивної точки зору. Розбилося - ЦЕ НА ЩАСТЯ!

- Які нові якості особистості ви відкрили у себе на сьогоднішньому занятті?
- Що ви, відчували, працюючи в групі однолітків?
- Яка вправа вам було цікавим і чому?
- Виявляв по відношенню до вас хтось агресію, роздратування? а ви?

Заняття 3

Мета: Підвищення внутрішньо-групової довіри і згуртованості членів групи, створення доброзичливої атмосфери в групі, розвиток комунікативних навичок і рефлексії, інтеграція негативного досвіду життя підлітка.

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: Одноразовий посуд (тарілочки), фрукти, цукерки, шоколад, печиво, сухофрукти, горіхи; м'яч для гри, презентація мандал.

Вправа «Загальний ритм»

В: Підліткам пропонується створити загальний ритм ударів в долоні. Повинно створитися відчуття, ніби в заданому ритмі плескає одна людина. Удари поступово ускладнюються з додаванням ударів по колінах, додаванням звуків.

Вправа «Комплімент»

В: Підліткам пропонується придумати компліменти один одному (людські якості, зовнішність, досягнення, інтереси) По колу передається м'яч і кожен говорить комплімент своєму сусідові. Важливо простежити, щоб комплімент був сказаний кожному учаснику.

В: «В традиціях тибетських ченців часто зустрічається чарівний коло - мандала, який гармонізує внутрішній стан людини.» Розповідь ілюструється фотографіями або презентацією різних мандал. Акцент робиться на те, як важливо людині бути спокійним, доброзичливим і толерантним для внутрішньої гармонії і щастя.

Підліткам пропонується попрацювати над своїм диханням для відновлення сил і зняття тривожності або роздратування.

Вправа «Сніжинка»

В: Уявіть, що до вас на долоньку прилетіла сніжинка, вдихніть і затримайте дихання, щоб вона не розтанула. А тепер видихніть і відпустіть сніжинку (вдих робиться на 4-ри рахунки, видих робиться на 4-ри рахунки, затримка дихання на 4-ри рахунки).

Вправа «Смачна мандала»

Потім підліткам пропонується, використовуючи різні продукти, створити свою мандалу. Вона відрізняється від тибетської тим, що в наслідку її можна з'їсти, тому необхідно створити смачну мандалу. Діти використовують те, що люблять і що може гармонізувати їх стан, «підживити» світлу сторону особистості, то, ніж можна поділитися з іншими. Створення мандали супроводжується спокійною музикою.

Кожна група підлітків повинна придумати назву своєї мандали і презентувати її.

Фотографування мандал.

Поїдання мандал спільно з іншими групами - частування тих, кого хочеться «підживити».

Обговорення:

- Які почуття ви відчували при створенні своєї мандали?
- Що сподобалося в роботі ваших сусідів?
- Що створює гармонію вашого внутрішнього світу?
- Коли ви буваєте миролюбні і доброзичливі з іншими?
- Що допомагало і що заважало працювати групам в процесі гри?
- Які нові якості особистості ви відкрили у себе і учасників групи на сьогоднішньому занятті?
- Які емоції ви отримали сьогодні від загальної роботи? Чому?

Заняття 4

Мета: Підвищення внутрішньо-групової довіри і згуртованості членів групи, створення доброзичливої атмосфери в групі, розвиток комунікативних навичок і рефлексії, сприяння зниженню агресивності

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: м'яч для гри, корзинка з іграшками з «кіндер-сюрпризів», ватмани, вирізки з журналу для колажу, фломастери, олівці.

Вправа «Козуб»

В: Підліткам пропонується вибрати іграшку із загальної кошики ведучого, яка відображає внутрішній стан підлітка або просто схожа на нього зовні. Коли всі готові, ведучий пропонує кожному уявити свою іграшку: «Мені здається, що ми схожі з цією іграшкою тим, що ...»

Вправа «Костюм»

В: «Весь світ складається з протилежностей - чорне і біле, день і ніч, добро і зло... У кожному з нас теж досить протилежностей. Давайте сьогодні поговоримо про пару протилежностей: агресивність-доброзичливість.

Перед вами листи ватману. Допмагаючи один одному, давайте обведемо два силуети підлітка. Один силует за допомогою колажу ми одягнемо в агресивний костюм, а другий в добрий костюм »

- Що було найскладнішим в цій роботі?
- Для чого світу потрібні різні протилежності і що вони дають нам?
- Що відбувається з людиною, якщо в ньому тільки одна сторона?
- Чи є символи, які об'єднують обидві сторони?
- Як агресивному людині навчитися бути більш доброзичливим?
- Які почуття охопили в сьогоднішньої груповій роботі?
- Які нові якості особистості ви відкрили в учасників групи і у себе на сьогоднішньому занятті?
- Одним словом опишіть ваш стан після заняття.

Заняття 5

Мета: Підвищення внутрішньо-групової довіри і згуртованості членів групи, створення доброзичливої атмосфери в групі, розвиток комунікативних навичок і рефлексії, сприяння зниженню агресивності і закріплення навичок безконфліктного спілкування.

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: м'яч для гри, дріт різних кольорів і жорсткості

Вправа «Я - це ти»

В: Підліткам пропонується розбитися на пари і за 2 хвилини дізнатися якомога більше один про одного (вік, інтереси, захоплення, членів сім'ї) Потім, від імені свого партнера детально розповісти присутнім про себе і відповісти без допомоги свого партнера на всі питання групи.

Вправа «Дротяний чоловічок»

В 1. Підліткам пропонується з дроту зробити фігуру людини.

Потім проводиться обговорення:

- Що відображає мій дротяний людина?
- Що я відчував, коли мною маніпулювали?
- Що мені найбільше хотілося зробити в цей момент?
- Що таке самоврядування і самоконтроль? Що необхідно людині, щоб управляти собою?

Рефлексія заняття

- Які почуття охопили в роботі з таким незвичайним матеріалом?
- Що було найскладнішим в груповій роботі?
- Які нові якості особистості ви відкрили у себе на сьогоднішньому занятті?

Заняття 6

Мета: Розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості, рефлексії, творчого мислення; сприяння зниженню агресивності і закріплення навичок безконфліктного спілкування.

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: м'яч для гри, повітряні кулі різних кольорів, нитки, ножиці, фломастери, олівці, папір, фігурки іграшок з «кіндер-сюрпризів», темний мішечок, газети.

Вправа «Чудесний мішечок»

В: Одному (можна повторити 2-3 рази) з підлітків пропонується на дотик визначити який предмет знаходиться в мішечку, і, не називаючи його розповісти

оточуючим якомога докладніше, що це за предмет. Решта членів групи, мовчки повинні намалювати на своєму аркуші описуваний предмет.

Після виконання завдання, учасники групи звіряють малюнок з оригіналом.

Вправа «Створення монстра»

- Що ви зараз відчуваєте?
- Що робить монстра монстром і чи можна впоратися з ним? Якими способами?
- Чи буває у вас таке відчуття, що у вас усередині живе монстр? Як з ним можна впоратися? А що буде, якщо «внутрішній монстр» переможе вас, а не ви його?
- Зараз, як досвідчені переможці чудовиськ, дайте пораду сусідові справа, якщо в ньому прокидається злість, агресія, яка готова поглинути не тільки його, а й усіх навколо, що йому зробити?
- Які почуття ви відчували на сьогоднішньому занятті?
- Які прийоми ви можете взяти для себе з нашого заняття для упокорення свого агресивного «монстра»?
- Які нові якості особистості ви відкрили у себе на сьогоднішньому занятті?

Заняття 7

Мета: Розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості рефлексії, творчого мислення; сприяння зниженню агресивності

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: повітряні кулі різних кольорів, нитки, ножиці, фломастери, олівці, фарби, пензлики.

Вправа «Чарівні палички»

В: Підліткам пропонується взяти в руки олівець, встати в пару і торкнутися тільки вказівними пальцями до олівця свого сусіда, який, в свою чергу тримає олівець теж вказівним пальцем, діючи «в зв'язці». Потім пари пробують, тримаючи олівці тільки кінчиками вказівних пальців, разом сісти, нахилитися вправо, вліво. Аналогічне вправу необхідно запропонувати четвіркам, шісткам і всій групі.

Вправа «Музика куль»

В 1. Учасникам пропонується надути свою повітряну кулю і спробувати, випускаючи з нього повітря, видавати різні звуки. Близько п'яти хвилин необхідно дати для репетиції «оркестру повітряних куль».

Необхідно роз'яснити підліткам, що завдання музики куль - посилити деякі моменти музичного фрагмента, а не забити його. Важливо уважно слухати музику і додавати звук там, де, на їх погляд, це необхідно.

- Які почуття ви відчували, коли грали музику на повітряних кулях?

- Чи змінилося ваше стан, коли ви почали малювання музики?

- Як ви думаєте, що позитивно впливає на наш настрій і почуття?

Рефлексія заняття

- Що було найскладнішим в сьогоднішньої груповій роботі?

- Які нові якості особистості ви відкрили у себе і в учасників групи на сьогоднішньому занятті?

- Назвіть, одним словом ваш стан після заняття.

Заняття 8

Мета: Розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості, рефлексії; сприяння зниженню агресивності і закріплення безпечних способів вираження агресивності.

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: повітряні кулі різних кольорів, нитки, ножиці.

Вправа «Незакінчені речення»

В: Підліткам пропонується по колу продовжити незакінчені пропозиції

- Я терпіти не можу, коли ...

- Я агресивний в школі, коли ...

- Коли я злюся ...

- Заспокоїтися мені допомагає ...

Вправа «Розгнівані кульки»

В: Підліткам пропонується вибрати кулі і надути їх. При надуванні можна запропонувати і вдихнути в кулю разом з повітрям свою злість, образу, гнів. Потрібно розділити групу на пари. Взявши кулі, пари шикуються один навпроти одного.

Спочатку один учасник з пари стає нападаючим, інший тільки відображає напад, не маючи права сам нападати. За сигналом учасник міняються ролями. Цікаво поєднувати в парах битву на кулях різної форми і розміру. Якщо підліток невеликого зростання, а його напарник вище, можна запропонувати першому довгу кулю, а другому - невелику круглу.

Потім учасники групи сідають, заспокоюються і надувають ще по одній кульці, але не зав'язують їх. Їм пропонується по черзі випустити частину повітря з кульки, при цьому акцентується увага, як важливо навчитися безпечно випускати свій гнів і агресію, без заподіяння шкоди іншим і собі.

Питання для обговорення в колі.

- Які почуття ви відчували коли надували кульки зі своєю злістю чи образою?
- Які зазнали почуттів, коли ви били суперника?
- А коли бив вас суперник, що ви відчули?
- Чи змінився ваш стан, коли ви випустили частина повітря разом з негативними емоціями зі своїх кульок? Чому?
- Що ви можете запропонувати собі та іншим в групі для управління негативними почуттями: гнівом, образою і злістю. (Можна написати на дошці).
- Що було найскладнішим в сьогоднішньої груповій роботі?
- Що у вас вийшло найкраще на занятті?
- Які зустрічалися бар'єри і труднощі?
- Назвіть одним словом ваш стан після заняття.

Заняття 9

Мета: Розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості рефлексії, інтеграція Я-образу підлітка, розвиток творчої уяви; сприяння зниженню агресивності.

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: гумові килимки, папір, ножиці, журнали, фломастери, олівці, фарби, пензлики.

Вправа «Купини»

В: Підліткам пропонується перебратися через болото зі зв'язаними ногами через «купини» (гумові килимки). Відстань між купинами - крок самого маленького члена групи. Група стає в ряд. Учасники послідовно пов'язують ноги шарфами - праву ногу першого з групи з лівою ногою другого тощо. Підлітки повинні перейти ланцюжком через кімнату по «купинах».

Вправа «Маски»

Перед початком роботи ведучий розповідає про символічне значення маски.

В: У різних обрядах маски представляють магічну силу тих звірів, яких вони зображують. Африканські маски символізують якісь внутрішні якості. В міфічному світі Греції маска символізувала трагічну або комічну природу персонажа в театрі. В Італії кожен театральний персонаж мав свою маску і свою функцію. На римських Сатурналіях люди обмінювалися одягом і масками з метою обміну своїми соціальними ролями. Звідти прийшли в інші країни карнавали і маскаради, де маска є неодмінним атрибутом.

Потім психолог пропонує кожному підлітку самому зробити маску. Головне, щоб маска відображала його «внутрішній світ», характеризувала його.

На аркуші паперу малюється овал за розміром особи підлітка, визначається місце для очей і рота. Потім за допомогою фарб, олівців, журналів і інших матеріалів маска розфарбовується.

Маску необхідно вирізати, надіти на обличчя. Потім маска «оживає» і підлітки розповідають про себе від імені своєї маски.

Обговорення (в колі):

- Які почуття ви випробували в сьогоднішньої груповій роботі?
- Що було найскладнішим при переході болота? Хто вам допомагав у цьому?

Кому допомагали ви?

- Яка маска здивувала або сподобалася вам, чому?
- Які труднощі були у вас в роботі?
- Що сподобалося в сьогоднішньому занятті?
- Як ви відчуваєте себе в тренінговій групі?
- Які зміни відбуваються з вами в груповій роботі?

Заняття 10

Мета: Розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості рефлексії, інтеграція Я-образу підлітка, розвиток творчої уяви; сприяння зниженню агресивності.

Передбачуваний час: 1 год.

Необхідні матеріали: готові маски, меблі, тканини.

Вправа «Плутанина»

В: Підліткам пропонується розплутати плутанину. Один виходить за двері. Решта повинні встати в коло і взятися за руки. Коли вийде щільне кільце, необхідно «заплутатися», не розтуляючи рук. Коли «клубок» буде готовий, потрібно запросити через двері ведучого, який повинен «розплутати» групу.

Можна провести плутанину ще раз, запропонувавши кому-небудь з групи «заплутати» всіх, а іншому ведучому розплутати.

Вправа «Маски оживають»

В: Підліткам пропонується взяти в руки свою маску, яку вони виготовили на минулому занятті і придумати історію, в якій будуть задіяні ці маски, а потім програти цю історію. У сюжеті і драматизації обов'язково повинні бути задіяні всі маски. Час на це завдання - 30 хвилин.

Психолог не допомагає підліткам придумувати історію. Вони самі повинні вирішити, хто буде сценаристом, хто режисером, можливо, це буде групове рішення задачі.

Коли історія буде готова, можна допомогти учасникам у разі потреби організувати простір, необхідне для драматизації. Репетиції не потрібні. Важлива спонтанність і імпровізація.

Обговорення (в колі):

- Які почуття, переживання ви випробували в сьогоднішньої груповій роботі?
- Ви були задоволені (незадоволені) своєю роллю в цій історії?
- Які труднощі були у вас в роботі?
- Чи сподобався вам такий вид роботи? Чому?

(Через драматизацію підлітки «міряють» різні маски і ролі, отримуючи в психологічно захищеною комфортній обстановці той досвід, який їм знадобиться в реальному житті)

- Як ви відчуваєте себе в тренінговій групі?
- Які зміни відбуваються з вами в груповій роботі?
- Чи можете ви отриманий досвід спілкування в групі використовувати в інших ситуаціях?

3.2. Рекомендації щодо умов зниження конфліктності й агресивності у школярів-підлітків

Після проведення дослідження ми можемо говорити про те, що зниження конфліктності й агресивності у школярів-підлітків у межах гендерних чинників можливе за умови:

- акцентування уваги підлітків на розумінні себе, власних змін з точки зору фізіології, психології й соціального аспекту життєдіяльності;
- навчання мотивування підлітків. Тобто, йдеться про сприяння формуванню мотивів, розстановка яких разом із цінностями носить прикладний характер та є визначальними для поведінки дійте у межах навчально-виховної, особистісної й соціальної взаємодії;
- важливо навчити дитину контролювати власні емоції. Так, як агресивність виступає передумовою вираження конфліктів й впливає на результативність взаємодії підлітків, то навчання самоконтролю є важливою складовою розвитку успішності взаємодії й успішності діяльності в цілому;
- сприяння формуванню навичок зниження рівня напруги у межах комунікації з однолітками та дорослими. Йдеться про розстановку пріоритетів, тощо;
- актуалізація комунікації у межах конструктивного рівня спілкування, адже, як зрозуміло із практичного дослідження, підвищений рівень агресії й конфліктності у дівчаток є специфічним способом самовираження та боротьби за авторитет у середовищі однолітків;

- налагодження ефективної роботи з батьками та педагогами, які працюють із дітьми підліткового віку, для того аби сприяти їх безконфліктній взаємодії;
- проведення спеціально розробленого тренінгу у межах формування навичок соціальної комунікації й взаємодії;
- демонстрування не агресивної поведінки з боку референтної групи;
- навчання прийняття змін які відбуваються у соціальній ситуації розвитку дитини підліткового віку для подальшого її гармонійного функціонування.

Виходячи з вищесказаного, впливає, що основними цілями профілактики конфліктів серед підлітків повинні стати:

- Формування комфортного соціально-психологічного клімату для всіх учнів класу.
- Розвиток навичок безконфліктного взаємодії, шляхом підвищення рівня конфліктологічної компетенції і зниження особистої агресивності і конфліктності; Рекомендується проведення декількох занять по конфліктології для ознайомлення з різними тактиками поведінки в конфліктних ситуаціях, вибір яких залежить від причин виникнення конфліктів і його контексту.
- Посилення роботи шкільного психолога, налагодження його взаємодії учнями для того, щоб вони краще розуміли його компетенції та особливості роботи і могли більш сміливо звертатися до психолога, якщо у них виникають певні запитання чи труднощі;
- Розробка програми заходів спрямованих на залучення підлітків до спортивних секцій та творчі студії. Рекомендується проведення заходів спрямовані на залучення підлітків в спортивні секції і творчі студії, інформування підлітків про можливі додаткові секції спорту як у школі, так і у мікрорайоні біля неї. Фізична активність та творче самовираження дозволяють зменшити рівень внутрішньої напруги, що у свою чергу є фактором зменшення рівня агресивності та конфліктності.

Для більш об'ємного вирішення проблеми необхідно вибудовувати роботу на декількох рівнях.

1. Індивідуальний рівень. профілактика:

- надання можливості звернення до психолога, конфліктології, фахівця із соціальної роботи з підлітками для вирішення складних ситуацій на безоплатній основі;

- інформування про можливості отримання допомоги;
- проведення індивідуальної роботи з виявлення ситуацій фрустрації і рівня тривожності.

Стимулювання:

- організація симуляції ситуації конфлікту за допомогою ділових, рольових ігор, комунікативно-діяльнісних ігор і т.д .;
- мотивування на участь в конкурсах лідерів, робіт і т.д.

Регулювання і дозвіл:

- організація консультацій;
- організація медіацій;
- активізація власних ресурсів для подолання ситуації конфлікту.

Постконфліктологічна взаємодія:

- моніторинг виконання досягнутих домовленостей;
- моніторинг динаміки зміни поведінки.

2. Груповий рівень.

профілактика:

- організація занять з підвищення рівня комунікативної, конфліктологічної і соціальної компетентності;

- підвищення рівня групової згуртованості за допомогою проведення тренінгів;

Регулювання і розширення:

- створення та проведення тренінгових програм з метою попередження розвитку агресивності та конфліктності підлітків; активізація оточення для вирішення конфліктної ситуації.

Висновки до III розділу

Відтак, зважаючи на написане у цьому пункті роботи ми можемо говорити про

те, що зниження конфліктності й агресивності у школярів-підлітків можливе через: акцентування уваги на розумінні самих себе; навчання мотивуванню й контролю власних емоцій; формування навичок зниження рівня напруги; актуалізація конструктивного рівня спілкування; налагодження роботи з батьками та педагогами для сприяння їх безконфліктній взаємодії; проведення тренінгу формування навичок соціальної комунікації й взаємодії; демонстрування не агресивної поведінки з боку референтної групи; навчання прийняття змін які відбуваються у соціальній ситуації розвитку.

Хлопців загалом є більш схильними до виникнення конфліктів і значна частина цих конфліктів припадає на взаємодію з однокласниками та вчителями, а у дівчат – конфлікти частіше відбуваються за межами школи.

Оскільки в хлопців більш часто виникають конфліктні ситуації, з ними в проведенні тренінгу здійснюється більший акцент на превентивні заходи та мирне вирішення вже існуючого конфлікту. З дівчатами, які схильні більш емоційно переживати конфлікт та його наслідки здійснювався акцент на реклаксаційну частину.

ВИСНОВКИ

У відповідності із завданнями дипломного дослідження нами зроблено наступні висновки:

1. Встановлено, що конфліктність – це природна якість особистості, інтенсивність прояву якої обумовлена зовнішніми умовами (соціально-політичною та економічною ситуацією в суспільстві, психологічним кліматом в колективі, конкретними обставинами прояви конфліктної ситуації) і внутрішніми умовами (особливостями темпераменту і характеру, мотивацією вчинків, досвідом в попередніх конфліктах, тощо). При цьому передумовою прояву конфліктності є агресивність.

В агресивній поведінці підлітків яскраво проявляються гендерні відмінності, які обумовлюються не стільки статеві, скільки, соціально-культурними особливостями: різницею соціальних ролей, специфікою вимог до поведінки хлопчиків і дівчаток в різних ситуаціях, а також існуючими в суспільстві стереотипами мужності і жіночності. Найбільш явні відмінності виявляються в реально практикуються формах агресивного реагування.

Важливо сказати, що агресія дівчаток часто носить виражений вербальний характер, а їх конфлікти скоріше є демонстрацію потреби у самореалізації та визнанні, а ніж особистісним проявом. Для підлітків-хлопці домінуючим є прояв не вербальної, зокрема, фізичної агресії й орієнтація на більш глибоку соціальну взаємодію.

Відмінності в агресивності між хлопцями і дівчатами знаходяться в числі найбільш явних гендерних відмінностей. Дослідники виділяють наявність у чоловіків більшої агресивності, а також більш часте використання ними своєї фізичної сили. Підлітки по новому відчують свою гендерну приналежність і як би заново оцінюють її, тепер уже не спираючись на вказівки дорослих, а розглядаючи свою стать з точки зору перспективи майбутнього професійного зростання і налагодження сімейного життя. Так, як наразі спостерігається тенденція до зрівняння ознак

жіночності і мужності (суспільство вимагає від жінок більшої самостійності і цілеспрямованості, а від чоловіків – дбайливості і ніжності), то підлітки починають змінювати (іноді кардинально способом) прищеплене батьками і вчителями специфічну гендерну поведінку. У цій ситуації агресивність є в тому числі і захисним механізмом у відповідь на напругу, пов'язану з утрудненістю гендерної ідентифікації в сучасному світі.

2. Проведення емпіричного дослідження дозволило з'ясувати, яким чином школярі схильні поводитися в конфліктних ситуаціях. Встановлено, що школярі вважають конфлікти не надто поширеними у своєму житті. Основа частка конфліктних ситуацій припадає на сфери життя, пов'язані не зі школою, а в межах навчального закладу найбільш поширеними конфліктами є конфлікти з однокласниками.

Виявлено, що існують статистично значущі відмінності між показниками таких шкал, як «суперництво».

Хлопці у конфліктних ситуаціях більше схильні до прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду інтересів іншої людини, ніж дівчата. На основі результатів цього дослідження неможливо сказати про причини такого вибору, проте можна припустити, що дівчата є більш емпатійними та чуйними до інших людей, тому менше будуть намагатися перемогти у конфліктних ситуаціях.

Аналізуючи відмінності між хлопцями та дівчатами за методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. П. Ільїн (також порівняльний t-тест Ст'юдента) не було виявлено відмінностей.

У хлопців є вищими показники непрямой агресії. Вони більш схильні до вибухів гніву, опосередкованого причинення неприємностей (наприклад, злісні висловлювання чи насмішки).

Здійснення кореляційного аналізу у підгрупах хлопців та дівчат дозволило виявити певні відмінності взаємозв'язків. У хлопців стратегії співробітництва прямо пов'язана з дратівливістю та зворотно – з непоступливістю. Натомість у дівчат виявлений інший зв'язок – між пристосуванням та образливістю.

3. Тренінг передбачає акцент на запобіганню конфліктів з хлопцями,

оскільки вони більше до них схильні та на релаксаційній частині з дівчатами, оскільки вони більше емоційно реагують на сам факт конфлікту та його наслідки.

4. Розробивши рекомендації по зниженню конфліктності й агресивності у школярів-підлітків у межах ми встановили, що провідними серед них є: зміщення акцентів уваги на розумінні самих себе; сприяння навчанню мотивуванню й контролю власних емоцій; формування навичок зниження рівня напруги; актуалізація конструктивного рівня спілкування; налагодження роботи з батьками та педагогами для сприяння їх безконфліктній взаємодії; проведення тренінгу формування навичок соціальної комунікації й взаємодії; демонстрування не агресивної поведінки з боку референтної групи; навчання прийняття змін які відбуваються у соціальній ситуації розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреев В.І. Конфліктологія: мистецтво суперечки, ведення переговорів, вирішення конфліктів. – М.: Народна освіта, 1995. – 128с.
2. Анцупов А.Я. Конфліктологія: підручник для вузів / А.Я. Анцупов, А.І. Шіпілов. – М: Юніті, 1999. – 551с.
3. Апішева А.Ш. Проблема конфліктних стосунків сучасних підлітків та юнаків з батьками / А.Ш. Апішева // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2012, Вип. 2. – С. 117-125
4. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / Бандура А., Уолтере Р. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512с.
5. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. – 512с.
6. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2010. – 1008 с.
7. Возрастные особенности психического развития детей / Под ред. И.В. Дубровиной и М.И. Лисиной. – М.: Педагогика, 2012. – 312с.
8. Ворожейкин И.Е., Конфликтология: Текст: Учебник / И.Е. Ворожейкин, А.Я. Кибанов, Д.К. Захаров. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 365с.
9. Гірник А.М. Основи конфліктології – К.: Києво-Могилянська академія, 2010. – 222с.
10. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб., И-во «Питер», 2005. – 567с.
11. Журавлев Д. Подростковая агрессивность – психологическая закономерность или социальный феномен? / Д. Журавлев // Народное образование. – 2004, № 2. – С. 185-192
12. Іванова В.В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків / В.В. Іванова // Практична психологія та соціальна робота. – 2000, № 5. – С. 14-16
13. Ильина С.В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение

личностных расстройств / С.В. Ильина // Вопросы психологии. – 1998, № 6. – С. 65-74

14. Калинина Е.А. Агрессия и агрессивность у подростков 14-15 лет / Е.А. Калинина // Обществ. науки и современность. – 1993, №3. – С. 183-190

15. Кайл Р.В. Детская психология: Тайны психики ребенка / Р.В. Кайл; пер. с англ. Н. Миронова и др. – М.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2012. – 413с.

16. Кисіль З.Р. Психологічні особливості агресивності у підлітковому віці // Науковий вісник, Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2015, № 1. – С. 32-40

17. Копейко Я.Ю. Гендерные аспекты агрессивности / Я.Ю.Копейко // Психология XXI века: тез. Междунар. межвуз. науч-практ. студ. конф. – СПб., 2000. – С. 30-31

18. Корчагіна Ю.І. Агресивні діти // Здоров'я дітей. Додаток до газети «1 вересня». – 2008, № 2. – С. 12-18

19. Котлова Л.О. Гендерні особливості конфліктних форм поведінки у підлітковому та юнацькому віці / Л.О. Котлова // Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія: Зб. наук. пр. – 2013, Вип. 19. – С. 95-99

20. Котлова Л.О. Особливості конфліктних форм поведінки підлітків з вираженими акцентуаціями рис характеру / Л.О. Котлова // Актуальні проблеми педагогіки та психології. – Львів, 2011, Ч. 1. – С. 68-70

21. Коць М. Психологічні детермінанти конфліктної поведінки підлітків / М. Коць, І. Мудрак // Соціальна психологія. – 2007, № 1. – С. 162-169

22. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: «Питер», 2008. – 992с.

23. Кудака М.А., Иутинская А.С. Влияние пола и агрессивности на конфликтность // Инновационные технологии в науке и образовании сборник статей VII Международной научно-практической конференции: в 2 частях. -2018, № 4. -С. 286-288

24. Леонов Н.И. Конфликты и конфликтное поведение. Методы изучения: Текст: Учебное пособие. / Н.И. Леонов. – СПб.: Питер, 2005. – 106с.

25. Мізерна О.О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей

підліткового віку: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / О.О. Мізерна; НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., И-во «Знання», 2005. – 20с.

26. Минахметова А.З., Гараева Э.Р. Исследование личностной агрессивности и конфликтности личности // Современное образование: актуальные вопросы, достижения и инновации сборник статей XVIII Международной научно-практической конференции. – 2018, № 3. -С. 146-148

27. Немов Р.С. Психология: учеб. для студ. высш. пед. учеб. Заведений / Р.С. Немов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2011. –640с.

28. Павелків В.Р. Психологічні особливості та детермінанти агресивної поведінки підлітків / В.Р. Павелків // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. пр. – 2010, Вип. 9. – С. 213-223

29. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП,2003. – 360с.

30. Разова О.Е., Гудкова Е.В. Гендерные особенности агрессивного поведения в подростковом возрасте // Universum: Психология и образование: электрон. научн. журн. – 2019, № 4 (58). – С. 12-18

31. Реан А.А. Гендерные различия структуры агрессивности у подростков / А.А. Реан, Н.Б. Трофимова // Актуал. проблемы деятельности практик. психологов. – 1999, №3. – С. 6-7

32. Русинка І.І. Конфліктологія. Психологія запобігання і управління конфліктами. Навчальний посібник / І.І. Русинка. – Київ, Основа. 2007. – 19с.

33. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л.М. Семенюк. – Воронеж: НПО МОДЭК, 1996. –342с.

34. Чайковська О.М. Психологічні особливості конфліктності особистості у підлітковому віці / О.М. Чайковська // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013, Вип. 38 (1). – С. 251-257

35. Чала О.А. Сутність та детермінанти деструктивної конфліктності особистості / О.А. Чала // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова; серія № 12. Психологічні науки. – 2009, № 26 (50), Ч. I. – С. 399-402

36. Черняева Т.В. Конфликтность как учебно-важное качество учеников //

Системогенез учебной и профессиональной деятельности: материалы III Всероссийской научно-практической конференции (Ярославль, 9-10 октября 2007 г.) / под ред. Ю.П. Поваренкова. Ярославль: Канцлер, 2007. – С. 264-265

37. Шейнов В.П. Управление конфликтами: теория и практика / В.П. Шейнов. – Мн.: Харвест, 201. – 912с.

38. Яновська Т.А. Взаємоз'язок прояву психологічного конфлікту з емоційною сферою підлітків // «Young Scientist» - 2015, № 2 (17), february – С. 235-238

39. Абрамян Н.Д. Конфліктність як вікова характеристика підлітків та юнаків [http:// C:/Users/NATA/Downloads/Pnpz_2014_6_3.pdf](http://C:/Users/NATA/Downloads/Pnpz_2014_6_3.pdf)

40. Мойсєєва О. Є. Соціально-психологічні чинники агресії підлітків <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v6/i9/33.pdf>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Результати порівняльного t-критерію Стюдента

T-tests; Grouping: Стать (Spreadsheet1) Group 1: 1 Group 2: 2											
	Mean - 1	Mean - 2	t-value	df	p	Valid N - 1	Valid N - 2	Std.Dev. - 1	Std.Dev. - 2	F-ratio - Variances	p - Variances
Вік	18,27273	17,66667	2,68683	44	0,010141	22	24	0,827032	0,701964	1,388083	0,443513
Співробіт.	10,13636	9,04167	1,53295	44	0,132448	22	24	2,455227	2,386177	1,058712	0,889680
Компром.	9,63636	9,25000	0,45662	44	0,650193	22	24	3,317277	2,381998	1,939460	0,124836
Уникання	10,22727	10,12500	0,15621	44	0,876583	22	24	2,505837	1,918163	1,706612	0,214112
Приспосув.	9,18182	10,58333	-1,95670	44	0,056748	22	24	2,921780	1,863066	2,459453	0,038338
Суперниц.	9,59091	11,25000	-2,39767	44	0,020810	22	24	2,218088	2,453923	1,223952	0,645173
Дратівл.	3,63636	3,75000	-0,19610	44	0,845434	22	24	1,965063	1,961588	1,003546	0,988264
Наступал.	3,86364	3,58333	0,49126	44	0,625686	22	24	1,983154	1,886258	1,105377	0,811339
Образлив.	4,50000	5,41667	-2,10986	44	0,040593	22	24	1,471960	1,471960	1,000000	1,000000
Непоступ.	5,22727	5,04167	0,21719	44	0,829061	22	24	2,706814	3,057125	1,275586	0,578499
Компромс	4,22727	4,54167	-0,55888	44	0,579076	22	24	1,849886	1,955575	1,117530	0,802123
Мстивість	5,04545	3,70833	2,97660	44	0,004723	22	24	1,731426	1,301476	1,769845	0,184926
Нетер.д.ін.	4,04545	3,95833	0,16794	44	0,867399	22	24	1,987515	1,517411	1,715594	0,209704
Підозріл.	5,22727	5,45833	-0,60436	44	0,548707	22	24	1,066004	1,473805	1,911449	0,140368
Частота К.	2,77273	2,50000	0,82003	44	0,416621	22	24	1,151885	1,103355	1,089904	0,836777

Correlations (Spreadsheet1) Marked correlations are significant at $p < ,05000$ N=46 (Casewise deletion of missing data)										
	Means	Std.Dev	Вік	Стать	Співробіт	Компром	Уникання	Пристосув	Суперниц	Дратівл.
Вік	17,95652	0,815312	1,000000	-0,375426	0,056950	-0,289028	0,265207	0,226893	-0,111537	-0,022576
Стать	1,52174	0,505047	-0,375426	1,000000	-0,225166	-0,068675	-0,023543	0,282930	0,339937	0,029550
Співробіт.	9,56522	2,455399	0,056950	-0,225166	1,000000	0,470440	-0,253783	-0,259520	0,022509	-0,177483
Компром.	9,43478	2,841378	-0,289028	-0,068675	0,470440	1,000000	-0,194200	-0,250907	0,085254	0,084916
Уникання	10,17391	2,193975	0,265207	-0,023543	-0,253783	-0,194200	1,000000	0,314559	0,013757	0,017913
Пристосув.	9,91304	2,501787	0,226893	0,282930	-0,259520	-0,250907	0,314559	1,000000	0,161534	0,076756
Суперниц.	10,45652	2,464923	-0,111537	0,339937	0,022509	0,085254	0,013757	0,161534	1,000000	0,090013
Дратівл.	3,69565	1,942159	-0,022576	0,029550	-0,177483	0,084916	0,017913	0,076756	0,090013	1,000000
Наступал.	3,71739	1,916745	0,148382	-0,073858	-0,182505	-0,042222	-0,009190	0,129153	0,037321	0,627058
Образлив.	4,97826	1,527367	-0,036466	0,303110	-0,286998	0,135360	-0,018741	0,121622	0,203382	0,589536
Непоступ.	5,13043	2,864408	0,088121	-0,032726	-0,282440	-0,075382	0,229691	0,010921	0,376148	-0,120531
Компромс	4,39130	1,891246	-0,046368	0,083957	-0,144394	-0,110935	-0,086388	-0,011435	-0,129743	0,027093
Мстивість	4,34783	1,649477	0,094115	-0,409408	0,049143	0,047621	-0,176742	0,034418	-0,165631	-0,132703
Нетер.д.ін.	4,00000	1,738454	0,094070	-0,025310	0,098914	-0,058484	-0,157310	0,281020	0,088160	-0,118471
Підозріл.	5,34783	1,286121	-0,048835	0,090735	-0,126971	-0,005817	-0,037665	0,258242	0,124042	0,167874
Частота К.	2,63043	1,122669	0,054889	-0,122690	0,045214	0,100255	-0,099635	-0,193672	-0,178587	-0,011964

ДОДАТОК Б

Результати кореляційного аналізу

Наступал.	Образлив.	Непоступ.	Компромс	Мстивість	Нетер.д.ін.	Підозріл.	Частота К.
0,148382	-0,036466	0,088121	-0,046368	0,094115	0,094070	-0,048835	0,054889
-0,073858	0,303110	-0,032726	0,083957	-0,409408	-0,025310	0,090735	-0,122690
-0,182505	-0,286998	-0,282440	-0,144394	0,049143	0,098914	-0,126971	0,045214
-0,042222	0,135360	-0,075382	-0,110935	0,047621	-0,058484	-0,005817	0,100255
-0,009190	-0,018741	0,229691	-0,086388	-0,176742	-0,157310	-0,037665	-0,099635
0,129153	0,121622	0,010921	-0,011435	0,034418	0,281020	0,258242	-0,193672
0,037321	0,203382	0,376148	-0,129743	-0,165631	0,088160	0,124042	-0,178587
0,627058	0,589536	-0,120531	0,027093	-0,132703	-0,118471	0,167874	-0,011964
1,000000	0,460885	-0,118610	-0,097550	-0,115821	-0,040014	0,076819	0,156924
0,460885	1,000000	0,081932	0,041475	-0,155703	-0,000000	0,320688	0,072968
-0,118610	0,081932	1,000000	0,014982	0,023108	-0,129416	-0,006557	0,222634
-0,097550	0,041475	0,014982	1,000000	-0,008982	0,006759	-0,203376	-0,024573
-0,115821	-0,155703	0,023108	-0,008982	1,000000	0,511472	0,098831	0,142959
-0,040014	-0,000000	-0,129416	0,006759	0,511472	1,000000	0,218658	0,045544
0,076819	0,320688	-0,006557	-0,203376	0,098831	0,218658	1,000000	0,029443
0,156924	0,072968	0,222634	-0,024573	0,142959	0,045544	0,029443	1,000000